नं॰ — ५१९३

नाम॰ ग्र॰ — कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
५ माध्याय:

कर्ता॰ — श्री अनन्त:
" संराट् स्थपाति मिहा या-
-ज्ञिक:

पत्र॰ सं॰ — ८२ सं॰ ×

विषय: — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्य पंचमाध्यायः

२३००

नं. ५१९३

[illegible] पत्रे २२

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमः परमात्मने श्रीयज्ञपुरुषाय ॥ चातुर्मास्यप्र
योगः फाल्गुन्यां ॥ चातुर्मास्यमिति चतुरो मासान् अनुष्ठीयते न पञ्च कर्मेति तदभिधा
नं ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वैकयागस्यापि यथा द्विवचनान्तो नामधेयं ॥ तथा पं
चबहुवचनान्तः कालविभागेनानुष्ठीयमानस्यैकस्यैव कर्मणो नामधेयं ॥ य
च्चातुर्मास्यैर्यक्ष्यइति ॥ ननु चतुर्षु मासेष्वनुभवं चातुर्मास्यमिति तेषु न कृत्स्न
स्यानन्तराऽनुष्ठीयमाननियमस्याभावात्कस्यैतन्नाम भविष्यति ॥ तेन नियमानामपि त
दभिधेयस्यान्तःफलं ॥ सम्यग्भवेदेवं यदि तेषां चतुरो मासाननुष्ठानस्यान्ते नव
र्षावाधिकाः ॥ ननु नन्तस्य वागरूनां नाम न भवेन्न तदभिधानं भविष्यति ॥
एवं तर्हि पर्वणामेवेदमभिधानं ॥ ननु चतुर्षु मासेषु भवन्तीति निग्रहे भूयमा
नस्यैवं व्यपदेशो भवति ॥ नैतत्तत्पुंसकत्वे प्युभवत्पु स्यात् ॥ न चैवमपि बहूनां पू
निकर्माणि चातुर्मास्यैरिति बहुत्वात् चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययानीति प्रति
पर्वसमाप्तिं तदाभिनिवृत्तिं यति ॥ तेन नामसंभवेऽर्षादिष्विवैश्वानरी द्विजर
ति पर्वसिं भवेपि भविष्यतिनेतत्सारं तन्त्रे व्येधावि नञ्च्ययजतीति तमिन्नेव कुले
न चातुर्मास्यमधिकारिवि ॥ शेषणाभूतं निर्दिष्टं तन्त्रे धेति त्र्यषपं वंविभन्येति १

एकस्यैव विभागोपपत्तिस्तेनैकमिदं प्रमितमः। त्रिसंधीनि हि समस्तानि ए
कस्यैवावयविनः सर्वापेक्षया संधयः। तेन यथार्द्धमासेऽर्द्धमासे दर्शपूर्ण
मासे याजी स्यादेवमृतावृतौ पर्वणि तेनत्र ह्वत्रापि चतुर्षु चातुर्मास्ययाजा
त्वेन नः पर्व चतुष्टयात्मकमेवत्वेकोवेष्टिः। तच्च यजति सामानाधिकरण्या
द्यागानामेव नामधेयं न दर्विहोमानां। तेनांतराये यागा एव स्वांपुनः त्रि
यांसांगां प्रयुंजते। यागत्वाविशेषेण चातुर्मास्यशब्दाभिधेयत्वादिष्टयो
पि प्रयुज्यंत एव। वैनेति सिद्धमाग्नेयादयः सौर्यान्तास्तदभिधेयास्तत्प्रयो
गः प्रारंभः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां कर्तव्यः। सैव हि नयोगादेव संज्ञकायां
यागाधत्र फाल्गुनशब्दप्रयोगः। सास्मिन् पौर्णमासीसंज्ञायामिति स्मर
णात्। प्रथमं प्रवृत्तौ निमित्तमपेक्ष्यत इति योगाभावेपि सहकृतद्रूप लक्षि
तासर्वकालं साप्रवृत्तिनिमित्तं भवतीति फाल्गुनमप्यगता पौर्णमास्यत्र
कालः। ननु शब्दार्थसंबंधानां नित्यत्वात्कथं प्राथम्यमिति येषां हि योगो
निमित्तमाश्रितं तेषामनित्यसंबंधात्प्रथमप्रणोदद्दोषः। अन्येषां तु कदा
विसकृद्दर्पितयोगदर्शनं सर्वदा प्रवर्तकमित्यदोषः। अत्र च प्रयोगशब्द

चा २ एवं तत्राग्निग्रहणमात्रस्य पर्वणोवयवत्वं द्रष्टव्यमिति। यत्तु पितृभक्त्याचार्यो गृह्यो
पासनत्यागो लुप्ताग्निर्न भवति पत्नीत्याग न च स्त्र्यार्थपरिग्रहे पितृविपेधा
नुपपत्त्या अयनोपपुत्त्वं। अथ प्रकृतमनुसरामो त्रविरोधस्तन्त्रत्वेन विपक्षाधि
करणेन वाधानयज्ञप्रयत्ने क्लिश्यतेन चातुर्मास्यानामपि प्रसङ्गापत्तेरेतेनमु
ख्या योस्म मासी परिग्रहणाद्वान्यायः। अथानन्तर्यमाजयाराग्नेवदिने पौ
र्णमासयागप्रसङ्गापत्तेस्तस्य च निर्णीतसंबन्धिकालत्वात् पर्वणोपि तत्रैव भ
वितव्यं तथा च श्रुतिः। अथ वे दर्शस्य पूर्वा समारोप्याग्नौ महानि चानि
र्मथ्याग्नौ पौर्णमासेन यजत इति तन्त्र हेतु वक्ष्यति गदार्थवादे ग्निहोत्रहोम
स्योदवसाने हेतुत्वेनोपादानात् तद्ब्रह्मकर्मपि तस्मिन् पूर्वपक्ष संभ
वो न तद्दिने होमप्रसिद्धत्वस्यात् अत एव पर्वहोमे दोषोभावनामिदं का
लातिक्रमे पौर्णमासा त्याज्य संभवात् अत्रापि श्रुतिः। उद्धृत्य सायं वत्से
तेनपतन्तेन हि तदद्य क स्यात् यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयादिति। अथ यय
राग्निमाप्य पापा श्रुक्षे गुत संभवतितेषां त्याग्नीषोमीयप्रसङ्गतिचेनात्सामिते
संस्थापनाविधानात् तदपि न तन्त्रे सर्व श्रंय श्रुतिवाधमात्। अस्य तन्त्रैव होतस्यं २

प्रसक्तः सक्तं स्वपहरणं होमस्य तन्मात्रे। अयनस्य मासो होमार्थं पुनरु
द्धरणं भविष्यति। न च प्रायश्चित्तं। निमित्ताभावात् तत्र घृतेनु हुताभ्यस्तम
नमनमेव विद्यमानत्वाद्दृष्टताहवनीयस्य एवमप्येकस्मिन्नहनि पौर्ण
मासानुष्ठानमसंभवीति विरोधः एवं तस्मान्मुख्यैव पौर्णमासी॥ वैश्वानर
पार्जन्यौ निरूढो ऽच्छनाण्यांडि प्रारभो वैश्वानरपार्जन्यौ तत्त्वाकार्यः इद्
क्षुपान्वारंभणीया। मेवान्वयप्रासंगिकत्वाद्दर्शपूर्णमासारंभप्रकृतित्वा
दस्याध्यारंभस्या। प्रधानेननुग्रहं किमि प्राकृतं न सोपकारकं। प्रादित्सत्कय
मन्विच्छन्वारंभमि[illegible] सूणु। आरंभः पौर्णमासोत्र गृह्यते चैकेनेन सः। ए
वं धर्मकृत्यस्यैवमन्वारंभोऽभवेदिह। विश्वानरः प्रकृतिः देवतातद्धितस्य
किं वा वैश्वानर एवेति संदिह्यते। तत्राभियुक्तोपदेशाद्वैश्वानर इतिप्र
तोयाफ्। विश्वानरा वेते उत्तरेऽत्रौतिषा इति। न तोनि वैश्वानरो देवतानेन
नाद्देवतासमाम्नायो वैश्वानर एव पश्यतोऽतेन से वदेवता। न यानतद्धितांते
नाग्निनासमानाधिकरणत्वं समवश्यते यथयदग्नये वैश्वानरायेति।
एवं च तु णसान्तं संकीर्तितं। स्वयमेव गुणिनः प्रत्ययो भविष्यतीति प्राप

पा.
३
3

णातेनाग्निर्वैश्वानरोऽस्तु। वि। देवतेति तन्न अश्व वैश्वानरेणाग्नेः सर्वत्रप्रा
हात्वाद् ग्नौ तस्मात्स्थानिरेक वचनेन निषेधो मुंड्यते यदग्नयइति स्याद्
ति तद्द्वा यदि तिरूतुरूपेणाग्निरेव देवताग्नि वान्ते नैवतद्दग्नेः पुनरग्न
।देशनमतिरितःस्मिन्नग्निकर्म्मणि वैश्वानरपशुपुरोडाशे आग्नावैष्णव
वैश्वानरे वैश्वानरमाहूते च वकेवले एक वैश्वानरो देवतानानुविश्वानारोपि
देवतास्तिम्यकष्ठानो मध्यमस्थानश्च मृत्सोरनंतरं मध्यस्थानो विश्वेभ्यो नं
तरवपुस्थानः। एवं चावांतरत हि तत्प्रत्ययप्लोपो कल्पनीयो न तद्धितः
सत्यंतवेदेवं यदि तर्हि तांतः प्रथमांतानि समानाधिकरणेन स्यात्तेन मा
माणिकमेवात्र तद्धितद्वयमिति न कृ विल्कल्पनीलांत याव प्रदेशांतरे अ
थयदग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति न च तत्रापि सूत्रकारेणावि
शेष्यं प्रयुक्तं येनात्र गुणामात्र प्रयोगात्सैव देवतास्यात्। तथा च सूत्रं वै
श्वानरः श्वस्त्रीपुक मिति अत एवेहावीके पाड्या तुया वया पुरा येग्निर्गुणिनी
देवताहृस्य तेन। वैश्वानरो नाश्विनं सुभुतीः एषादिविष्णृहो अग्निः हविष्या
हृष्टो विश्वा उषधीरा विवाशा। वैश्वानर इति। अतश्चयोवाययजेत वैश्वानरी ३

निर्वपेदित्येवमादेस्समस्तस्याग्निर्गुणोऽप्रत्येतव्यः॥ वैश्वानरो द्वादशकपालः
। वैश्वानरः पुरोडाशो भवति। कपालग्रहणात्सुष्ठिं गतिर्द्दिष्टा। द्वाद
शकपालानि भवन्ति॥ चरुरुत्तरः। याजमानश्चरुः स्यात्। निरुप्यन्ति च पूर्वत्वं चा
तुर्मास्यस्य ३ चमनोतेभ्यो मेदोस्यतस्मिन्द्वो नारमस्य प्रयोजकः। तथान्वारं
भणीनास्य विकल्पस्तुल्यप्रयोगत्वः॥ प्रयोजकोऽतन्वारंभणेषुणेषां प्रयो
जकः। तेनान्तरायणे तेषां कृतेप्यासीन्नुष्ठेया॥ आग्नेयः सोऽस्य श्चरुः
सावित्रो द्वादशकपालो द्व्याकपालो वा सारस्वतश्चरुः। पौष्णश्चरुः प्रपिष्टा
नां। आग्नेयादीनि चातुर्मास्यहवींषि तत्रवहत्यं पुरोडाशा वितरे सा
वित्रे वा चलितः॥ कपालसंख्या विकल्प्या। पौष्णे च सूक्ष्मपिष्टत्वं तस्मात् घ
पूष्णे एव कर्तृत्वं प्रतिष्ठानामेव कुर्वन्ति तिवचनात्। तत्र बुद्धेः पूर्वमासांग
तस्य करणाभावात्। नितत्। वाक्यं हि तन्नो बली यत्नेन च पौष्णस्य चर्वत्वा
दे न प्रपिष्टताविधीयते। नन्वत्रैवापौष्णस्याविधाने प्रकारणानुग्रहो न
वतानेतत्। एवं पूष्णे चरुं कुर्वन्ती। नियद्योगवर्त्तमाना पादे शाभ्या भवतः प्र
पूरवगमात्। न चैवं वचनव्यक्तिर्घटते। यमन्नं कुर्वन्तीति अत्रविभायकां

चा॰ तदाभावात्। न चैतदेव द्वयं करोतीति विधानुवादविरोधात्। तस्माद्यत्र
५ योऽस्मस्त्व त्रस्तपिष्टता प्रस्य यादत्त्वकत्वकर्तव्या। द्विदेवतोऽपि नियमसा
4 मर्थ्यात्। एवं त्र्यायो ह्यसौ तयानुग्रहायोभयत्वे प्राप्ते प्रति व्यृत एव कार्यः कु
तः नियमसामर्थ्यान्नियमो हि पक्षे प्राप्ते प्रापय-समर्थः संगतप्रयो
जनो भवेत् यत्र हि सर्वथा विधितः प्राप्तं तत्रैवकारस्या। प्राप्त पक्षांत
रव्यावर्तकस्य न प्रमाणत्वं स्यात्। तेन एकस्मै प्रपिष्टानां चरुं कुर्वतीति
तिसिद्धे यदा सर्वे द्वितीयत्वेनोभयधर्मक द्रव्यस्यैकद्विवृत्तं तदा एकस्मो
प्रपिष्टं त्रो बलाद्धाप्यततिनन्तिराकर्तुमेवकारेण नियमपरेणावि शे
ष्यते। तस्माद्द्विदेवतोऽपि चरुः पूषसद्वितीयः प्रपिष्टानामाव कार्यः॥ अ
द्रुपिष्टं वोभयसामर्थ्यात्। अद्रुपिष्टं वा तत्र हविः कार्यं तु तः। उभयसाम
र्थ्यात् उभे अपि विधापकं वाक्ये संगतप्रयोजने स्याताम्। पृष्टु प्राहुस्तं कांड
म न्वय घासं तदेद्दे अपिष्टतं द्रुला प्रापकं पदं तन्नतप्रवर्तये हस्तेन र्थक
मितस्त्व प्रत्य स्तं प्रस्मपिष्ट प्रापकं तदपि तत्रा परपद नर्थकमेवेत्युभयोरर्थ ५
वत्वायाद्द्रुपिष्टमेव कुर्यात्॥ सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम

इति नेमपि इष्टा अर्हैपि ष्टाः। ननु नास्य समंभवबो नस्य खंडितत्वं तुल्यपि हयोरे

कहविर्द्धं संभवति। तथा सत्येकः न च विषमपाकयोरेकः पाकः संभवति। त

स्मात्सर्वपिष्टं सर्वतं तुल्यं वा हविः स्यात्। अत्राप्यनेविषमपाकानामपि मु

ख्यत्वं हुतानामुपायेनास्त्वेवं अपाय तद्ग्रहत्रापि भविष्यतस्य दोषः। नन्विदम

हृत्रीनमन्यपरत्वाभावात्। अस्य त्वान्यपरतायागविधानं न त्वेवं प्रविष्टता

पि विधेया नाविधेयास्या यथा प्रत्वाद्विधाने च प्रथ नीतरा अप्यगा ह्या वप

मेदः स्यात्तत्त्वोदर्शनामेवेति॥ अपि चोवा देवता न्यत्वात्ता हि देवत्येना

पि शास्त्रानि भवंत्यपि ह्येव चरुः स्यादुतः। देवतान्यन्वादनैवे यदेवतां द्रुस

व्यपेक्षः पूषा अन्याच तिण्णापेक्षति देवताग्रहयस्यादितद्धितोऽपि विधायकः

सास्य देवतेत्यधिकारात्। तत्र च सामर्थ्यमपेक्षते समर्थानामिति न च पू

ष्ण इंद्रस व्यपेक्षत द्धितमणप्रत्यस्येशर्थाभावादपेक्षास्ति। तेन समुदायस्य

समस्य षष्ठ्यर्थयोगाद्देवतात्वमिति रूपान्तरेणैराद्धानं राहूदेवतानंतरमिति ना

न्यस्यान्य धर्मो युज्यते तस्मादपेषणं॥ सोमापौष्णवचनात्। यत्तु सोमापौ

ष्णे दर्शनमुक्तं चवनं तत्। न च नैकविधानाद्वाक्यभेद इत्युक्तं दूषणं। तत्र कर्म

वा॰ णोप्राप्तेर्विशिष्टविधानाद्भाष्यपिष्यतोननुपदिष्ट्यीयतेविशेषणंतदेव
५ न्यायप्राप्तंनेतदपिन्यायस्यधापिसंदिग्धत्वात्। अपि चनिश्चितमिदंदेव
5 तांतरं। ततपृष्ठोदेवताख्येण प्रत्यभिज्ञानाभावात्तदनन्वयात्तद्विभागाभा
वाभा॰न्तनदुर्लक्ष्याप्तिरिति कथंन्यायः प्रापकः॥ एतानि सर्वत्र। एतानि पंच
हवींषि सर्वपर्वसु कार्याणि। ननु पर्वस्विति नुतः सर्वशब्दस्य निवंकुशत्वे
नवक्ष्यमाणे सर्वकर्मापत्त्यान्नेनत। पर्वणि स्थेतानि विधीयंते यत्र च विहि
तानि तत्सदृशमेव कर्मांतरं सर्वशब्देन परिगृह्यते। तेन सर्वपर्वस्विति। अनन्त
ववरुणप्रघासमहाहविः शुनासीरीयेषु यथैव तथेवेति श्रुतिः। मरुद्भ्यः चतवव
द्भ्यः सप्तकपालः। त्वतवद्भ्यो विशिष्टमरुतां समं सकपालः पुरोडाशः कार्यः
नन्वत्र चोदनाशब्दो विप्रतिपद्यते। नवैस्वतवोभ्य इतितेनानुवाच नश्लेषयोर्वि
प्रतिपत्तिः किं स्वतवोभ्योनु ब्रूहि किं वा स्वतवद्भ्य इति श्रुतिमूलत्वात्सूत्रस्यतत्
दनुरोधेन प्रयोग इति रुद्धो वं युज्यते। अर्थंसत्तानुसारेण प्रयोगः। संदिग्ध
श्रुत्यर्थनिर्णायकं हि सूत्रं एवं च सूत्रप्रणयनादयमेव प्रयोगो नियमित इति ग
म्यते। अनतएवा। लौकिकान्यायन सूत्रविधानोऽपोभाष्ये तोक्तवान स्वतवसत्व ५

तव सोमीस तुपसश्चतकारादेशादृष्यते ऽर्धदक्षिणकाण्डोतस्मात्स्वेनवद्धोनुब्रूयां
हीति ह्रीतापायांविशेषविधानाभावात्तत्र वसोयजेय वा॥ मारुतो वा निमुणा एतवाक्या
येः॥ सउ खलु मारुत एवस्यादिति॥ वैश्वदेवी पयस्या॥ सा च दाक्षायणप्रकृतिस्तत्रेव ध
र्मोपदेशात्तस्मात्तत एव वामे त्रावरुणी प्रकृतित्वेनाप्राप्तत्वादुपांशुत्वस्य पुनर्विधानं वा
पाथाग्नेमेत्रावरुणी चेति पठित्वेत्यस्य क्षत्रित्वं स्यात्स्यात्तत्रोपांशुत्वं मपितेन मैत्रा
वरुणी प्रकृतिः॥ द्यावापृथिवीय एककपालः॥ अस्य चाग्नेयप्रकृतित्वां। एतद्वैश्व
देवं पदिदं मष्टहविषं कर्मेतद्वैश्वदेवं ज्ञेयं संव्यवहाराय। प्रतानका मास्या पि वैश्वदे
वमेकं स्यात्॥ प्राचीनप्रवणे॥ प्राचीनप्रवणंगमनं पश्चोदक स्यात्तत्र दर्शपूर्णकर्मत्वं
॥ध्रुवो गन्धार्थस्येदं रूपं॥ अन्वयप्राप्तस्य समदेशबाधनाय वाचनिकी प्राचीनप्रव
णता वैश्वदेवे॥ अहतं वासाः॥ अहतेति वासमापरिधाय। कर्मस्वेव्यंतादेशात्तर
विधानाद्यथासांगं देशेनुष्ठीयते तद्वदहतवाससापि सांगमनुष्ठेयमित्यगन्धबाधा
नामगोव परिधापनं॥ पत्नी चापत्न्यपि चाहतवासाः स्यात्तत्तुल्याधिकारात्।
तरुणं प्रघासेष्वपि वरुणप्रघासेष्विति देशाद्वैश्वदेवपर्वधर्मान्वयादेवाहत
वासः परिधानमाशोनेयपर्वेति नियम्यते। तेन नाज्ञादो द्वापश्चिमं विधायान्ययोः

वा परिधानं कार्यं। न ह्येवैष्वाहवे न यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां ते
६ एवाग्न्यापि स्यातामिति वचनात्। अत्र वै विः प्रतिपत्तिमवन्त्येनयोर्दानं वस्त्रंतो
नाशेष्यायाः परिधाने वैश्वदेः वैकामावा न योरेव प्रतिपत्तिर्विधानान्न चर्म्मं पर्व
6 ह्युपपित्तत्तनवपोरवस्य थदानमित्यू चिरैकं की पा स्वद्युक्तं। प्रतिश्च संस्कारः प्रति
पाद्याश्चितोस्य यत्। तत्कार्यमुपकारे न तुल्यं पर्व ह्युपेपित्तत्त॥ वस्त्रसाध्यमतस्तेने
प्रतिमापेक्षकेतोनेव कृतो पकारेपि दानाभावो न नेष्यते। प्रसंगश्चेहमिपेतो वन्यां
नं न वेहिषिः॥ आबध्नत्याहृहतवासाः पत्नीचेति सत्रस्णी पं॥ अथैवंवेष्वदेव धर्मा
भावे तुतत्र ततनिवृत्तिः प्राप्नोति। न हि वरुणप्रघासधर्म्मतास्य विधीयमाना प्रतिप
त्तिप्रयोजिका कथंचिद्बाधितुं शक्यते। तस्मात्साकाद्धैवरुणप्रघासेषु नवग्रहणे
प्यवमत्येहानं भवत्येव। त्रेधा वर्हिः संनत्घपुनारकृधा। त्रिभिः सनहनैर्बिभर्कंव
र्हिर्वध्या पुनस्तपोपि विभागा एकेन संनहनेनैकत्रमसंधनपाः॥ कुशप्रस्त्वः प्रस्वः प्र
स्तरउपसंनद्धः। प्रस्तानीत्कुशानी प्रस्तरः स्यादर्भेपिजुह्वीमिरित्यर्थः। सोप्यनुप
संनद्धोगत्वयस्मीसंनद्धः स्यातत्। नास्य चतुर्थसंनहनं द्विस्तु विमुक्त एवभागत्र
येकसंनहानेन संनहनीयः समीपविशिष्टं हि संनहनसुच्यते न केवलप्रस्तरापि ६

ते॥ ॥ आसाद्याग्निमंथनं। आसाद्येत्यभिमर्शनानंतरमुच्यते। अभिमर्शनानंतं
त्वासादनं वेद्यां कृत्वा ध्रुवा अस्मद्भन्निति सर्वा एवा लभनन्तरमिति। पूर्वापरत्वोनेकत्वा
नममादाप्येवमिति। चन्न प्राक्षनेच विक्षनाविस्फुरत्वात्। आलंभनस्य पूर्वमे
वोक्तत्वादानंतर्यं विशिष्टस्य आलालंभे प्यनुवर्तनात्तदपि पूर्वमेव भवति। अ
नुकर्षे स्मृतौ प्राप्तं न वैकृतविरोधाभ्दावनत्यवादे शाष्टूपमाश्रित्य कृतंन भ्रांत्या।
न हि श्रुतिरेवं विधा प्रकृतो पश्यते आसाद्य हवींषि संमृशतीति पितृयज्ञे त्वेवंप्र
काराप्रकृतोनुष्ठियेण व्यक्ताभिघार्य हवींष्यासादेति पदन्यद्विविरिस्फुटाह
सोभिमृशतीति अन्यत्रानुविधत्ते क्वा आसाद्य हवींषि व्यग्निं मथनीति तथा च स्मृ
तिवाक्यबलाबलानुरोधेन निर्णयाश्रयणे चानुमास्य श्रुतेः क्रमपरायाः प्रत्य
क्षत्वेन प्राबल्याद्वाध्यकत्वं स्यात्। तेन सूत्राग्निजमिदं विवाणहंसिति॥ अग्ने
र्जनित्रमिति त्याव कृष्णमादाय वेद्यां करोति। निष्पादनानुनिष्पादनं दधीन कल्पं
भवेत्। आदेयं शाकलं तेन पालिं विद्योकसंभवं। अग्नेर्जनित्रमितितदादाय
वेद्यां करोतिनिदधानिमंथनाननुपदेशात् रुक्मीमेवोपदधानिमंथनानुपाद
शात् रुक्मीमेवोपदधाति प्रागग्रं। वृषणोविति तु शनरुणोत तस्मिशत स्मिन्

७ घा. शवे लेढ र्भेनृणो उदवी निदध्यातिदक्षिणेनाविनिमंत्रणे। दक्षिणे पर्यावर्त्तहृणे
कं न प्रपमावस्थं॥ उर्वं श्यसात्स्वं धारारणिन्दयोः। नयोः कुशान्तरणे योरूवं श्यसी
ति अधरारणिं निदधाति। नइष्टापादेद्द माधानं तृणाभ्यां स्थिरत्वान हि तेन
संबंध मूपल्लेभ्योद्दृष्टं हितायनात् उदगग्रेतृणे नेत्तन्निधेयमरणी तथा॥ मं
य नानुगुणत्वेन प्रत्यङ्मुखेन तत्स्मृतं। इहान्यकर्म्मरूपत्वात्पदार्थः। कर्म्मः शे
षभाकु। तत्कर्म्मधर्म्मामादत्ते प्राग्मुखं मंथनं ततः। उदगग्रारणिस्ताद्दृ कुशान्त
रणे के अपि। प्रागग्रं प्रशवकालं वाधमंसोपकारकं तथा॥ आपुरमीन्क्र तरयास्य
स्थाली १. म१. स्मत्रयपुरुषत्वाइत्यभिनिधानं तथा। आयुरमीस्य नेन मंत्रणे
तरयारण्यायात्य स्थालीसंस्पर्शे तान्तत्ये वाधरारण्यामभिनिधानं कुर्यात्तया
संयोजपेदुत्तरारणिः आज्यहस्तदृणं संस्पृशिराज्यस्थाल्यास्त्रिपयतः। आस
मग्नेरती वाभिंजन्मनाभावयेघुजेः। स्थालीसंस्पर्शनः वत्स्मरमदृष्टं मंथनेत
या हितीयाश्रुतितः स्थाल्या मदृष्टं हो मसाधाधने। कःस्येतसाध्यनं त्वात्स्थंदृष्टे
म स्थाली थवा पनः संस्कार्यो मंथनो येन स्थाल्यान्यं साधनत्त धांपाणि नादा
निगोनातः स्थाल्यास्यदृष्टविधीयते। तथा चकणोव पाठेपि आज्यविलाप ७

न्या द्वितीयायोगेन संस्कार्यत्वमुक्तं तत्समर्पणवाक्येनान्वयश्रुतिशीघ्रत्वानु
सरणान्तत्ते नष्टाली संस्कारस्य प्रयोजनाभावादुत्तरारणेश्चाग्निमन्थने संनि
हितशेषत्वादेकाश्रयत्वेनान्तरंगवाक्यमन्थसंबन्धा राघटते। बहिरंगो हि षष्ठी
ली संस्कारेऽग्निहृयहोमार्थद्व्याधिकरणत्वात्। अग्निहृयहोमो हि मंत्रलिंगा
न्तेन यमथ्यमानायानुगम्हीनिप्रख्याति। प्रतिदेवतं पश्चंगत्वे मांग मन्थनं प
त्नतो हितं प्रयोक्तव्यं। अग्निस्थानमथ्यमानास्यामिति ननु प्रणीतेस्याद्दिना
पो यत्तेऽग्निमन्थनं सन्ध्याचातुर्मास्यधर्मभूतमिदं तु पशुप्रयुक्तमिमिना पवा
हविषयं। नन्वत्र मन्थनं माभूदसंभवनिवारितं। साधारण्याद्दराल्योन्वादुत्त
रामन्थनं मतं। न दोषो नुकृतिः। पश्चात्करणे नायत्ते यतः। प्रतिप्रस्थातुरेको
क्तासंभवस्त्वेवमथनं। एवं प्रेषद्वयं किं न यदार्थ्यव्यवधानतः। तदुत्तरं पुनः
प्रेषप्रयोक्ष्यते परं प्रति। हूतानुकृतिर्बाधःस्यात्। श्रोषण्यस्यव्यवधानतः। तस्मा
द्धि तदेवायं प्रयोज्यो ध्वर्युमन्थने। यदर्थं यत्प्रदत्तं तत्तस्य न व्यवधायकं। स
न्यमध्वर्युकर्तृत्वात्तस्य कालोऽहृयोः पुरः। कालो कथादेवकरूपत्वं। प्रेषयोरत्र समा
नता। तस्यप्येवं विजानीयेः। प्रेषेर्क्यं बर्हिहितिर्यतः। ततो न्यूहितं एव स्यात्पुनः।

प्रोषाह्निती यवे। यद्यपि प्रस्तुतं त्वत्वा स्वनिप्रस्तोतृकर्तृकः। प्राप्नोति वक्ष्यमा
णोन्न्यायेनाध्वर्युकर्तृकः॥ गुणे स्वरूपतो धर्म्मः प्रधानद्वारतो परः। यत्र
स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणे धर्म्मस्य बाधनमिति शिष्टोक्तेः। नन्वत्र मंथनेमात्रं सं
भवति वाभितं। मा धारणयोस्तु हुत्तरे मंथनं मतं। न दोषोनुवृत्तिः पश्चाल्करणे
जायते यतः। प्रतिप्रस्थानुरेषोक्तासंभवस्यैव मंथनं। एवं प्रोषद्वयं किं न पदार्थ
व्यवधानः। तदुत्तरं प्रनः। प्रैषप्राप्यापस्यते परं प्रैति। स्तुतानुवृत्ति बाधस्या। स्वे
षणे व्यपधानतत्तत्समाद्धाहतएवायं प्रयोक्त्याध्वर्युमंथने। यदर्थं यत्प्रवृत्तं त
स्यनयवधापकं। सत्यमध्वर्युकर्तृत्वात्रस्य कालो ह्यपोः पुरः। कालो व्याद्येक
रूपत्वं पैषयोस्तु समानता। सत्यप्यैवं विजातीयैः प्रैषैर्क्म वह्नितिर्यतः। ततो
नूहितएव स्थास्तु नः। प्रोषाह्निती यवे। यद्यपिप्रस्तुतं त्वत्वास्वानिप्रस्तोतृक
र्तृकः। प्राप्नोति वक्ष्यमाणोन्न्यायेनाध्वर्युकर्तृकः। गुणे स्वरूपतो धर्म्म
:प्रधानद्वारतो परः। यस्मात्तत्र विज्ञेयं गुणे धर्म्मस्य बाधनमिति। ननु त्तता
नुकरोन्यत्र दक्षिणोस्याभिन्यन्तन येप्राप्यतेत देवात्रापो ऽत्र तेपुरस्तादिद
मपि वद्दक्षिणस्यां त्रियमाणां सामान्यतः प्राप्तं बाविष्यते पवादेन सत्यप्र ८

धानत्वेनाग्नीषोमीयमपवादः। अंगं चात्र पशुस्तेन पश्वंगं गवाधिनुमुश हृतो
ननु घतित्रिदैवतेषु पशुयागः प्रधानं हवींषि तदंगं भविष्यंति। येन पशुपुरोडा
शमनु तेषां निर्वापः उच्यते। तेन नयारंतं आदंगत्वं विनु पारार्थ्यो नारस्यैव प
रोगोऽर्थत्वं नु निर्वपणं तन्महत्त्वेनैव पशुयागप्रयोगं कस्मात् प्रसंगरूपत्वाद्धवि
र्यागानीकाजार्थमतएव प्रतिदैवतं पशुपुरोडाशेभ्यो भिन्नानि चातुर्मास्य
हवींष्यनुनिरूप्यंते। ननु फलकर्मादिन्यायेनैकेन कृतेनोभयसिद्धिः कस्मा
न्न भवति। उच्यते। न भवेत् स्यात्तल्लेभेदः स्वेदभेदोऽपि न वेद्विभवेत् हि इह। अनुनिर्वापण
शब्देन भिन्नकालत्वमोत्तपोतः। नन्वेककालतान्यत्रानंतर्यस्माद्द्वा यस्तथा। आ
नंतर्यमिहाप्यस्ति भेदकं। न हतत्वकयो। अनुः पूर्वं हृतिनक्ति निर्वापान्नद्वयं
गतं। भिन्नकालं हाथ केन कर्मतत्स्यमुसाधनं। अपि च फल भेदोऽपि फलं मुख्यं ह
विर्याजैः। पशुप्रकारकं चान्यद्देवतासंस्कृताः पुनः। अप्य चोनतपनुस्यनवंतथाप्य
स्यष्ट्यत्क्रिया। न हि प्रधानतच्छेषकार्यमेकं लाववस्त्वितातेन भिन्नाः पुरोडाशाः
पशुनाहविषोभनना। पुरोडाशाः पसूनांनु हवींषि विविधानि चारूपभेदाद्यो
मीदककथमेकेन सिध्यन्ते।। मंथत्यग्निगा पत्रेरणीते प्रति मंत्रैस्त्रिः प्रदक्षिणं। गा

वा ९ पत्नेणेति प्रतिमंत्रमंगयति प्रदक्षिणं त्रिः। त्रिर्ग्रहणं यावदग्नेर्जन्म प्रदक्षिणा
प्रदक्षिणमथत्न प्राप्त्यर्थमाम्नानं सामर्थ्यप्रयुक्तस्यकमपि प्रादक्षिण्यं परिमाष
णात्॥ जातेतायेति वावयतीति वचनं तेऽपूर्वं प्रेषोग्निशब्देन हुं स्वकृताघ्युद्धिरत्नन
। अपि मयेऽक्षतेऽनुप्युद्धिस्तद्दु विधानः। प्राद्धियमाणायेति प्राप्त्यर्थ। अग्निमग्नौ
प्राप्त्यनप्रवृत्तियामाणायानुब्रूहीति ब्रूयात्। पदार्थमध्यपाणितान्नेप्रषद्धपमन्न
हितं। पुनरपि प्रयोन्तव्यमध्वर्युणाग्निं यांप्रति॥ मवतां नइति प्राप्स्यति। अग्नावा
तेग्निनिर्मथितं॥ अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण। प्राकृतीनां तस्थाना
पन्नानां च प्राकृतं साधनद्रव्यं प्राप्नमिति सर्वार्थं स्थाल्यां तन्त्र प्राप्नोत्येव। आ
गंतृत्वासंदेहः स्थानापन्नस्याभावात्किं प्राकृतं साधनद्रव्याभावः। किंवा प्रसंगात्क
र्मागत्वादंगप्रधानार्थत्वादाज्यस्थाल्याज्यस्थानदेवग्नात्प्राप्तमिति न त्वापूर्वं त्वाद
न्यप्रयुक्तद्रव्यग्रहणोसमर्थमिदमिति संकृत्यद्रोनव्यमिति प्राप्तदुच्यते। स्थाल्या
इति अंगप्रधानार्थं हि प्रकृतोविदमुत्पन्नं। प्रधानं हि स्वार्थं स्वांगेभ्यो ददात्ये
वा तस्माद्यत्प्रसक्तमन्यस्मिन्कर्मण्येतं न प्रनं तन्न कर्मसाधारणाद्रव्येण साध
नीयमित्यप्रसंगमापतितं न तु व्यमानं सर्वं प्राप्नुयादिति स्थाल्यमीग्रहणं स्रुवेणेति ९

तुल्यावचनन्यायेन स्वधा भूदिति। अग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निमिति॥ नवप्रया
जेन वानुयानां वैश्वदेवपर्वस्यात्। पंचमाभ्यामेन संख्यापूर्तिः तुल्यन्त शिष्टत्वा
त्। वरुणप्रघासा महाहविश्च। नवप्रयाजके नवानुयाजके पर्वणस्यात्। वैश्व
देवधर्मा ह्यानुमास्यपि इति। प्राप्ते पुनर्वचनं प्रतिहविर्द्धर्मार्थं। तेभ्ये के कस्यापि ध
र्मान समुदितानामिति विस्पष्टो संरक्षिते स्मरणे पुनर्निर्वापे तस्यापि नव प्रया
जादित्वं स्यादिति स्पष्टमेतदिति। तस्मा मारुत्यामपि सास्यर्थमिति वैवित्। एतदुभ
यमपि प्राप्यमनन्यतः। नवभिरनुयाजैः श्वरतइति द्विवचने। पादेशात्। सर्ववै
श्वदेवधर्मोपदेशात्। महाहविषि च नवप्रयाजमित्यादिवचनं तर्हि शुनासीरीये
माभूदिति प्रश्नः पुनः तन्त्रस्थो सहलेन व्याहृतत्वात्। तन्त्रस्य समुदायप्राप्तमध्ये
वैकस्यागमिति प्रत्येकमभिसंबन्धः। एकं वा द्विप्रधानमंगं पूर्वोपक्षस्तं त्वापूर्वज
न्यकमिति प्रत्यक्षसमागसंबंधात्। प्रत्येकं नवप्रयाजन विहितं वेत्यत्र ति। एकस्तत्व
स्थः एवं तर्हि शुनासीरीय परिसंख्यार्थमिदं भविष्यति। तत्र यो णमास धर्म्मा
त्वेन परिसंख्यानमिति। वक्तव्यं हिंव ज्ञीमिति वर्हिः पर्युसेन तत्समान जाती या
नां देशादीनां निषेधः। कि यत्ने इति न प्राप्तो सारादुपकारकाणां प्रयाजानुया

चा
१०
10

ज्ञानां व्याहृतिरिति प्रपन्नां तरमाग्निं ॥ त्रीणि समिद्वयजूंषि जुहोति देवा
गानु निर्दिश्य यज्ञपञ्चमेषन इति वैश्वदेवेन हूर्म्मत्वे नोत्तरयोरपि पर्वणो स्ता ॥ णिम
मिद्वयजूंषि ष्वेभिर्मन्त्रैर्जुहोति ॥ उत्पन्नेकर्म्मणि संख्यापाः शिष्टाभाणत्वादस्मा
समावगमपत्तितेनां तरायेसकलाहतिरित्युक्तं ॥ पशोश्चाननुपश्यावग्नीषोमीये
समिद्वयजुष्याममावादक्षिणाग्निहोमान्तत्वं विधानानानन्वपमारादुपकारका
णामपच्छेदः समिद्वयजूंषि भवन्ति । पाठं आवह इति वा पाशेषाोर्प्येनम
न्नान्यत्वं ॥ एवं वा वैश्वदेवे । एवं चान्नेतिसिध्यति । वैश्वदेवग्रहणं वैश्वदेवस्येव
यथास्यान्नेपसिद्धप्रसिद्धः स्यतावपि । तिला लोहं हिरण्यमिति । तथाहि रापना
मस्वपिलोहं कनकमिति । अथ हिरण्यस्य काठिन्याभावात्तद्धारयाकेशाद्धेदनाम
न्नावयां तर्हि तान्नेपितनत्वा प्रसिद्धा स्वायसाः क्षुराः कार्यसमार्थ्यं च नन्वत एवास्मा
भिरेतेन्नाउच्यते । वपनसामर्थ्याल्लभ्यसि । द्वमा एव वचनम प्रसिद्धप्रासोस्मात्तानवा
न्यं तमप्रसिद्धत्वाद्ग्रा नवंति हि न्यानिर्देशादुत्तरयोः । ननु समिद्वयजूंषि रुक्मी
दक्षिणास्यामिति बहुवचननिर्देशान्नीण्येव न विष्यंति । नैतत् । दक्षिणस्यां रु
क्मी विधानार्थं हि पराम शनमिदं न त्वन्यथा कथं विस्मराम श्यप्रतरस्य न्वपप्रासं १०

वैकल्पिकमबद्धितं ननिवारयितुं शक्यत इति तदर्थं ब्रूते स्वदेवग्रहणं। अन्तरा
वर्त्माणि समिद्धयजूंषि जुहोतीति वरुणप्रघासेषु वर्त्माणि समिद्धयजूं
षीति महाहविषि तेनैकविकल्पो वैश्वदेवएव॥ पर्वसन्धौ स्थालीपाकवन्तं वा सांगं स्था
नपर्वसन्धौ स्थालीपाकवित्तिचनस्यापि प्रापप्रांगत्वादविधानाद्व्यते। एवं विद्वान्परिव
र्जयतेतस्मान्नाद्रियेतनपरिवर्जयितुमिति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्युः॥
अपरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणं गोदानमुंदति सवित्राप्रसूता दैव्या आप उंदं
तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति। दक्षिणाग्नेः पश्चाद्दक्षिणं गोदानं उपकर्णं तद्वि
गविद्धा नास्याधिष्ठांशयनावसरेति धानाहोदानमुच्यते। उंदति क्लेदयत्युदके
नेति। सवित्रेत्यादिना॥ ॥त्रेण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्द
धात्योषध इति। त्रिश्वेण्या श्वेतयेणीनया शलल्या संधारोमरूपया विनीय
केशान्पृथक्कृत्वा तेषामुपरि कुशतरुणानि वृणानिरन्तर्दधाति ओष
धे त्रायस्वेति एवं हि क्षुरेभिनिधीयमानेनेरं न हुींनेभवति॥ छ॥ त्वायुष
मिति यजमानो जपति। यजमानग्रहणमन्याशीर्योगे प्यध्वर्योः॥ प्रास्यर्थे
शिवोनामेति लोहः क्षुरमादाय मंविनिवर्तयामीति वपति। लोहस्ताम्रः॥ जो

चा
२१

हितइव-घग्निरिति वा वचशेषात्। ननु लोह शङ्के।। ॥इदं शोधपन्नं नती।
पं क्तौ शोधः स्वचिन्ते पि। न च का ठिन्याभावत्तस्य शोधमपेक्ष्यैव जत्रापि काठिन्यं
। ननु मंत्र लिङ्गाद्दृशोकप्रसिद्धं प्र तीयते स्पर्शो धेमित्ते पि नेति वधितेभगनाह ज्ञाखं
ड्ता। पुल्लो हादुस्वाङ्गमानोह इपतेनास्यतं प्रति पि नपमुच्यमानमुपपन्नतरं
भवति।। ससंती क्षेयास्या पुष इतिव पति। एवं पश्चादुत्तरतश्च। एवंमुंदनादि
पश्चान्द्गोक्तं। तथा उत्तरतोपि। स्नानत्वा क्षुरस्यन पुनर्मंत्रेणोदानं। ननु
मध्ये सा धयांतरसा ध्यग्निं यातर विधाना सा मर्थ्यान्नि धापातत्करणोस्तुन
दानमंत्रं प्रयोतयिष्यति। नेतत्। उदनं विनयः शक्यो गृहीत क्षुरपाणिना मा
ध्यवि मो च नं न्याते। न मं त्रो यो ज्यते पुनः। अथवा सन्धि मस्यास्य मंत्रोभि धाप
कोया ते सा धामं त्वं गि पा हरे पुनः नुतः। इत्यस्य विद्यमानत्वा त्सपुत्रेताभि धाय
कः। स रुद्रमिहितं नद्धि सर्वाः प्रत्यदा। आह त्तिः सन्धि मस्यास्य पुनर्मंत्र मुजिसदा
त्रिवीनाभेतिन्मं त्रो यं इत्यमा त्राभि धा यक।। नात्र धंते सा धं नेतं न्धिपाहरे
पुनः नुतः। इत्यस्य विद्यमानत्वात्सपुत्रेताभि धापकः। स रुद्रमिहितं नद्धि सर्वाः
प्रत्यधि शेषतः। तथाजपोपि तु नर विधाना नंतत्वाच्च न पुनः कार्यः।। गृहे ग्रुपो

र्णमासं समारूढनिर्मथितान्वारम्भणावेनाग्रहेष्टुपौर्णमासवचनानवानुमीत्यो
पिदेशांतारकार्याणि अनत एव योनन्तुदर्शवर्णो पैवस्तेनेन यजत इति तथा चमध्य
मे पर्वणीनपाहृतं समारूढनिर्मथितेनस्यात् ।विहितेन चसमारोपनिमंथाने
नकाम्ययोः पर्वणो सत्त्वेन पौर्णमासमपितदुत्तरकालीनमेवसमारूढनिर्मथितो
ग्रहेष्टुपौर्णमासामिति शाखांतरात्सर्वत्र धर्मत्वात् सर्वपर्वण्यव्यन्यत्र तन्नतुदर्शसाये
वत्रेतेन यजत इति हृदयोरेकं वर्वनानि । दर्शाद्दैश्वदेवधर्माभावेनानुष्ठेयस्याभावान्न
सर्वपर्वधर्मता । प्रजाकामस्यापि वैश्वादेवं पर्वप्रजाकामस्यापि भवति । नकेव
लं विकृतस्या अपि शाखान्तरस्यापि समयः प्रजाकामएतेन हविषा यजत इति श्रु
तत्वात् तत्पेनुके चिद्धर्मेन तद्वयमवत्वेनयोजयं विज्ञायेनासिद्धत्वादपि । रकोस्य
स्यात् । नवा पावः समुच्चयार्थतया नित्यनित्याधिकारेफलसमुच्चयस्याशंक्य
ते । कश्चिद्धर्मविना । तथा सत्यापि पाक्षिकः । समुच्चयसादवरुद्धात्मनैकस्मिन्प्र
योगे नित्यविरोधात् संयोगपृथक्त्वेन सिद्ध एष विकल्पः । पञ्चदश्यां पूर्णिमासोर्दो
कामानि संधाने नानुष्ठीयमाने नित्यसिद्धिरत्यसंगात्वात् । नवा अत्रैवं संभवति
कर्मस्वरूपभेदात् नित्यं हि पर्वत्रयप्रयुक्तमनुसंधायानुष्ठेयं यतो काम्यं तु नन्वि

चा· रपेक्षमिति न नित्यं प्रसंगतः सिध्यति न नु वैश्वदेवे हविः प्रजाकामस्य यथास्य
१२ भविष्यति। तथा वाक्यशेषः स्तदुता अन्नादेव संभवंति तस्मादन्नमेव प्रजाभ्यो हि
पय एवान्नं सया। प्रका जामएते न हविषेति अन्नकार्यत्वादन्नं प्रजा अन्नं वपय
12 त्तेन वैश्वदेवपदं हि वैश्वदेवा हविरतत्वादत एवैतेन पविषये कं पृथक् विराट् कामस्य वि
दिश्यत इति न पवं पलं प्रते। नैतत्। वैश्वदेवं पर्वात्र निर्दिश्यते। संज्ञाया एवमा
दि प्रयोतमात्वात न चात्रान्नं केवलं पय एव निर्दिश्यते अथ यासां पयो न भवति
जात एव तास्य थ्या दर्यंति। तदुता अन्नादेव संभवंति तस्मादन्नमेव प्रजा इति।
अन्नमात्रस्य काया प्रजा सदिहा यन्नमात्रे गादृ विषामवा माक्षिक चिता प्रजा
पतिर्मर्थ्यतः प्रजनपितामि थुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजजतम वा एष प्रजाभ्य
एवाहितं सोऽर्येति पतो। एतस्मात्प यसएतस्यै पपस्याये संभवंति प्रतः सृजेनेता
द्यावापृथिवीभ्यां न्नसंबंधः सर्वप्रकारेणार्थवादिका कामसंयोगेन चहृश्यतेते
न फलसंबंधपक्षस्य द्वार्घा नस्मिन्नात्सेव नित्यसंबंध नित्यकर्मांगावबद्धोपादिकः का
मसंयोगेन बद्दृश्यते तेन फलसंबंधपक्षस्य दार्ढ्यात्रास्मिन्नात्सेव नित्यसंबंधे नित्य
कर्मांगावबद्धोपासनापलवत्यस न्योतनचतेनतिस्य ताहानि सत्हुदेषेति प्रधान १२

मद्वनिवर्हणं हि तत्सत्रयाकर्त्तव्यमित्येकीयपक्षं प्रजापतेरजकयायनुनिआ
वपवत्वेन समुदायफलश्रुतयउदाहृता तम्यराततथा च प्रजाकामश्रुतयोर्थवादत
यास्तुतिपराः परमार्थतस्तु यथा येके प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमिष्टं स्यतः परिकल्प्य
पलं। एवं चाविकल्पमूलं नूनं तदेकत्राष्टान्ययोगतः। तस्मादधःशय्यादीनि सर्वा
ण्यपि नियोगातः अनुष्ठेयानि नेक्षांतविकल्पं मनसाप्यमीतिपोगेनावरुद्धय
हृतो गमनमत्र हि। करोति तद्योगस्य निवृत्तिं नान्ययोगतः। सेनावृत्तो रुतेः प्रा
प्तमिद्ध यागमतं स्त्रियाः। नियमाद्दापि तेनार्थात्तद्दाधनेवर्जनास्त्रियाः। नव
र्षाद्दाधनं तत्र प्रोक्तं निर्बंधकारिभिः। अन्यत्र वाप्रतिषिद्धवद्दीमामृत्विरर्थकं
। अपि वा ननियमेति मृत्वावमवेपि नस्मृताका विरुद्धयोजनाव्यमसमतया। यदि
नियमेषुनिषिद्धयाथाकाम्येष्टसंहितपदांतरयोजनामात्रेणतदनुज्ञानं
व्याख्यातं हि तत्कृतिमूलं न सेवं विधास्तुतिः। प्रदर्शिता नवपत्नतो वीक्ष्यमाणो
प्यस्मा भिरपि हृद्रूपेन तस्मान्नमाणमूलेयं योजना नान्यहृता नास्ति यथा च तत्रत
त्रनियमेपुनियोगएव अनृतानि श्वापनोदेत्याद्दोसर्वविलोकनीयां। तथा मा
सम्भृत्यानृतो दकाम्प्रवायंवर्जयेदित्येक योगासिध्यति। एवं च योगात्ययणामु

चा॰
२३
13

त्तरपदस्यानन्तरसंबंधाभिप्रायेणोत्पत्तिगणेनाक. थं चकार यद्यधिकं त्कर्मा
न्तरेणैतेन समं प्रदानविवंधकमणोपि भ्रांतस्तीर्थानरोगक. धर्माभ्युपगतगणेन च तत्।
अत्र पूर्वोक्तसाधनेपुत्तिके शप्रकाशनं यत्कारितस्योद्धारमुत्तरत्र करिष्याम
। इदमिदानीं विचार्यते किं चातुर्मास्यसोमेष्ट्यविकृता एतेनियमानुवर्त्यन्ते उ
पविकृता अथवानैव तदर्थेनावदिदं विचारणीयं तेपि चातुर्मास्यवर्मान्तनतत्रन
भवन्तीति पुरस्यनेनुक्तः। शब्दप्रदत्तो निमित्तभेदात्। यागमात्रस्य हविर्यज्ञे प्र
तः समुदायो यं सोमो कृतएनत्। शब्दविचारेभियुक्तत्वेनतयोनेः। तथा च का
त्यायनपतंजली॥ अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति। चतुर्मासात् एण्यो यान्तत्र भ
वे। चतुर्मासात् एण्यो वक्तव्या॥ पक्षेनत्र न वक्तव्ये तस्मिन्नर्थे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु
चातुर्मास्यानि यज्ञा इति लिंगान्तरविशिष्टं शब्दं प्रदर्शयतस्तेनायुक्तमिदं श
ब्दान्तरं रूढमिति नावभयस्यापोत्रघटतो। नेतत् लिंगस्याशिष्यत्वेनाभिधास्ये
तत्वात्। उदाहरणं हि भाष्यमात्र हृद्धोक्तितमेनदेवप्रवृत्तिस्त तएवकंठमरणे यु
त्व निर्देशादिदं। सव सचितं आधिकारे चतुर्मासाधवे चतुर्मासशब्दादिस्यादिच
तुर्षु मासेषु भवंति चातुर्मास्यानामयज्ञा इति। अतो नामैकांशानियदिकस्येकया २३

न्तेनानुनिर्वाप्याभावेपि प्रवर्त्तत एवमिति यस्मा अनुनिर्वाप्येषु स्वसंबद्धेन यागः हि
नीति किमत्र वक्तव्यं तेनात्राग्नेयस्वत्वात्रैधा वर्हिः। सोन्यो स्य वानुनिर्वाप्यपक्षेन
नुक्तोपंन्याय एवमादीमानां प्राप्तो यथा क्रमविरुद्धमिति चेन्न। ना थैण स्यात्। स
पश्चुनिर्देशो हि पशोर प्रधानत्वं गमयति। तेनाविक्षतत्वाद्विधियोगानां स्यां। गम्या
हकत्वमविरुद्धं यागाम्प्रकृतत्वं हि वचनं महति प्रधानुमंत्रणं भवितुं शक्यत्वात्। दृ
पुनः पुंस्वनिर्देशः सामानाधिकरण्यात् सोमाद्यामेव चानुर्मास्यादि धानान्तहवि
र्योगानां तत्वमतएवैकोपपक्षो हविर्योगानां यदि प्रामुख्यं वहुविः। प्रधानत्वं स्या
त् न हि नियामानह नियोगि बुभ सुभ ज्ञामे षिति विधानं स्यात्। अन्तो नियतं गु
णमात्रविधानं प्राबल्यं त्वान्यतो तत्ताव दैवक र्त्तव्यं। तत्याच चानुर्मास्येषु चैक
द्रव्यत्वनिर्वाप्यस्योपस्य देशाश्चानुर्मास्यानं भेदं विना न स्यात्। उच्यते। पर्वरस्त्व
ने षित्स्यजयापर्वकार्यविधानमच्चार्यते न कार्यसाधनं त्वं च न स्वरूपाप न्येव
स्यात्। न स्वरूपापत्तिश्चाविक्षते रेवहविर्भिर्हविरं सैरेव। प्रवितेन वेतन्विशिष्टे। न
चहविमत्रिमन्त्रकार्यसाधनं किंतु विज्ञिष्टाप्यागावेशिष्ट्यं वंतेषां न तद्विशेषवि
शिष्टांगाभिः। संबंधाभावेन तस्यायागवेशिष्टार्थविशेषणत्वानामधुष्यानां यत्तु

चा
१५
14

अकरणं मा भूदिति कर्मस्तोत्रिन्दे षे वन किं नु हि विधान्येनानि सानुनिर्वाप्यानुर्वापा
नि निरनुनिर्वाप्याणीतिनिनय हासानुनिर्वाप्यकरणे सं कः स्यनिरनुनिर्वापत्वमा
श्रीयतेनदाय थाकरणदोषो भवेघदानुनिरनुनिर्वाप्याणप नु संधानापताहृ शान्ये
वत्रि. यंतेनदायथार्थ मेव क्षतानिस्फ. नं चैवक. र्मान्तर मेव न्तृ. तेन चातुर्मास्यानि
यागांतरत्वानदृ व्यदेवता न्य थेनक. रूपांतरत्वे सतीति मंतव्यांपतो। वाचनिकं इ
व्यं दे वतायुक्तं विशिष्टपागरू पंते न पाहृ शं वचनेनार्पितं नाह इमे वतत। अत्र
वचनेनोपचितां प्राकृ. तं रूपांतर स्वरूपमेवगमितं तत्क. र्मान्त देवाव संयसेदा क्षाय
णावत. तथ याज्ञविदे वतान्म त्वेपिदाक्षायणस्येवदर्शपूर्णमासत्वंदृ श्यतेअ
यो अपिप्रपंच दृशे न वर्षाणि यजेतेत्यभिधायो क्तं हि पौर्णमास्योय जतेद्दे अमा
वास्ययेतिदर्शपूर्णमासयागद्व यसिद्धवदनुवादं वाक्षायण स्वत स्वरूपं दर्श
यति। अत एव सत्र कारेण गुण विधानं वेति सिद्धांतितवानत दाह। विप्रयुक्तानित
दानदाक्षिणस्य धर्म्मपुक्ता न्यपि प्रयुक्तानि। न पुनस्तवनीर्वापत्वानद्ध हे चप्रासंगी कां
गेरूपद्धतत्वान्निराप क्षाणां क. थं तदा क्षे पक. त्वां स्यां। आज्य भाग वदन्त्रही १५
नपशु सोमा विना न तदु पकारण निरू द्धमपि त्वाक्षिप्यंते। विमुख त्वम पि

स्तेऽप्रस्तुतोद्देशो आज्यभागयोर्निषेधात् द्विरोधः पशुसोमादौ एतेन पशुवहणत्वेन नि
र्दिशानावादित्वाद् द्वियदुक्तं सर्वं तन्निरस्तं पशोरङ्गसमुदायरूपत्वात्। प्रतीतौ यं नं प्रस
भिज्ञायत इति ननु प्रयत्वमितावपवादो हि सति योगं वधत्वेन चात्रतया याग
स्यनिरूढत्वाच्च गुर्षु चतुर्षु मासेषु सवनमुभयान्यानि विधिष्ठं तस्मात् लब्धास्ति
कं वा दूहि र्नावपवादार्थत्वात् प्रसामर्थ्येन तेन कुण्डपायिनामयनवन्नामधेयान्तिय
मादिसर्वप्राप्तोति। नन्वेवं किमधः प्राड्. शास्यादिनापि सर्वेणोभवितव्यं। न भवि
तव्यं। नुनः। प्रत्याम्नातत्वात्। अन्यत्र पास्यमात्रं सा शीति ननु प्रत्याम्नानमप्राप्ता
तोपुनः प्राप्तमेवैतन्नहि विधिर्न तु प्रसक्तित्वेन। ननु नमवैषां पुनरनुष्ठवणं कथं प्राप्ति
रिति। एवं तर्हि स्य प्रकरणोऽपठ्ठास्य विशेषेण भूपमाणेन विकृतमान्यभागवत्स्य
क्षत प्रतिषेधार्थमिति न्यायेन आधः। शयादौ नां निवृत्त स्वार्थप्राप्तयोरे च षवचनं म
विष्यति। नन्वविकृतमिस्य व्यतेस्य नत्र विकारः सर्वानरेषु सामान्येन तत्राभिग
मननिषेधानन्तरं तथापि सामान्येनेव निषेधः स्त्रियं वर्जस्य दितिन न्वात्तित
त्रनियमांतरं न तु जायायापीति तेन स्वविषये प्रतिवद्धं अन्यत्रांतरालविष
ये प्रतिवद्धं अन्यत्रांतरालविष्ययेव निष्पते रद्धं तु निरंकुशमवान्तरालविषयं

चा॰ नविष्यति सत्यं नवोदात्वं यदि विधिपरस्यांत न्त्यार्थिकादेशे पूर्वस्य प्रतिबद्ध
१५ त्वात्स विषयेऽस्य न विष्यतीति नैवं तथा सत्यं मारुः माशीस्मेत स्तुमन नहन्तं निरर्थ
15 कामेव स्यात् तस्माद्यथा प्राप्तमेवोभयमपि कर्म विशेषेस्य नाराम न्यनिय
मस्य प्राप्तस्य निवर्त्तकं भवतीति न मेवं रु बुजापो मा यीस्यस्यापि निवर्त्तकं को नाम
ब्रूते नेति निवर्त्तत एव श्रोतो नियमस्य प्राप्तस्य निवर्त्तकं भवति । न चैवं रु बुजा
पो पापीस्यस्यापि निवर्त्तकं को नाम ब्रूते नेति निवर्त्तत एव श्रोतो नियमो तस्मा
त्तस्मिन रुत्वतिन क्रमेस्मान्नमेवेनैमित्तिकं नाश्रोतं कर्म गमुत्तरेस मवदनमि
तिन्याय प्राप्तं न तु तद्विश्रोतनियमाभावेव काशोस्तु पापीन्यस्य न विष्यति ।
न अस्तु पापीस्य नन्तापूर्वं प्राप्यते यथा प्राप्तमेव पुनर्विधान सामर्थ्यं घ्या ।
द्वकादेशानिया सकं सदर्थादन्यनिवर्त्तकं भवति यत्रैक शांतिनियनत्वे नाभ्यरं
सामर्थ्याद्धाध्यनेन तत्र पुनरपि तत्र स्तु नियमनमेकदेशे कथं नु यीत । तन्नेव
मप्यविरुत्वेन प्रवृत्त न प्रतिषेधकं नत्व विष्यति विरुद्धत्वात् । तथाहो न्त्र्यपा
स्य मारुः माशी स्यन्त्रपर्युदासरूपेण नियमो हविर्यत्नेषु मांसस्य न्तानिवर्त्ती येदि
ति पसस्य घारूपेण नेषधो चोनियमश्चैत्यपर्युदासत्वेऽभयत्रसंकरूपेण । न स्ते १५

तो घनेभिस्यादिवत्। अथवास्त्वापापीत्ययमपि प्रसज्यप्रतिषेधः एतस्य पा
पत्वं ननु यदीदितिन्त्रिः यथा सह सामर्थ्यलाभात् नोपापीत्यत्र सामर्थ्येपि येन
समासस्तेन सामर्थ्यं नास्तीत्यसमर्थसमासत्वान्न प्रसज्यप्रतिषेधे च पुनः तदुक्तं
श्रीभगवता श्रीपतञ्जलिना भाष्ये। मुड् नपुंसकस्येत्यत्रासमर्थसमासश्चा
यं द्रष्टव्यो नपुंसकस्येति नहि नपुंसके नसामर्थ्यके नत ह्रि भवति नानभ
वति नपुंसकस्येति। एवं चानेनासमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति पघपिवक
ग्यः। अथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानीत्या
दि प्रसज्यप्रतिषेधा नाम सामार्थ्येपि समासं वदतां उत्तरपदगतापि निषे
धा असामर्थ्ये सति। येनपुनः तत्रार्थप्रकाशनाभावात्। यथा सहमंबध्य
मानाः प्रसज्यरूपा एव भवन्तीति पूर्वं नियमवेशिष्ट्यं तेनासोमिकानामं तरा
ले ऋतुषजं स्याभिगमननिषेधामां प्रनिषेधस्यपहेतोनाभिगमननियमः
। श्रोत्रेहविर्यज्ञवनस्मात्तमुपयात्किं तएव नाभ्यनुज्ञायनेन चानिषिध्यन्त
इति सिद्धं पूर्वपक्षदोषोद्धारमुत्रपरिष्या मइति। अतएव कावशेषे लानि यमाः
सर्वपर्वणो सिद्धियाव द्विष्वीयं तेसूत्रं तरेष्वुत्तरपिान याच लोगाक्षिः। एवमन्वा

चा
२६
16

रिव्रतोभवस्यासमापनाद्र्द्धःश्रायामाःसंज्ञियंववजीयेत्काममनोजापामु
षेपादिनिकाममलायनिनांव्रस्मणां।एवंचसत्नीनिषेधेस्तुगमनमस्यायम्मि
ति।अस्माभिरप्याहृतंभवतुनामप्राकृतनियमानमियंगमनिवृत्तेह्यत्रस्वप
र्वांतरेपाहंतवस्तद्रव्यस्यावि।कथंसंदेहइति।चतत्रउच्यते।वैश्वदेवीयवाससोः
प्रतिपर्वांतरेपरिधानमिदंउतपर्वोहोदीक्षितवसनस्याहतस्यायंविधिरयवै
श्वदेवधर्मत्वेनपर्वणिपर्वणियन्माहंतस्यतस्यस्वस्वपर्वांतरेपरिधानंतत्रा
पिवैश्वदेवीकयोस्वतन्त्रेस्यागोवरुणप्रघासेवातयोरेवपरिधानंतदर्थम
पिविचारणीयंकिंचातुर्मास्यानामवभृथेसोमानांवानतावद्वैश्वदेवीयाया
रयंविधिरप्राप्तेपर्वहवीःषितयोराक्षेपकाणिनानिचस्वनिष्पत्तेः।प्राग्नयो
ःसंबंधंयजमानस्याक्षिपंतितत्प्रसंगादेवप्राप्तत्वान्नयाजाद्यभागवहिर्नेप
कत्रयोन्यशक्तताप्रक्षपाक्षिपंतत्राहतंरत्नानवसनस्यपक्षेविधानात्तेनैषदोषः
।पाश्रुकत्वेवैश्वदेवानुवानेर्हविर्याज्ञिपानुयानुयजाज्याद्यकसिद्धिवस्त्रानव
सनस्याप्यहतंतासंभाव्यमेतस्मात्सोमिकान्यवसासि।एवेनवरुणप्रघासेष्ठत
योरेवसंभावनाप्रस्फुर्त्तावैश्वादेविकामावानयानस्यपर्वांतरेपर्वांतरेपरिधान २६

मपिन यंभा प्यतेऽह तत्वस्यनियमाभावात्। अवभृथस्यापि सौमिक एव
पयस्याग्निष्टापस्यान्यत्राभावानापराधो त्यनेनाह भावेभावन्यायेनपय
स्याप्र योजकत्वात्तेषां। ननु तर्हि प्रकृतौ वरुणप्रघासएवनिष्कासनाशेषकार्यं
तत्रापि तदभावन्यायादेव नोत्पत्तिः किं न्विष्टं वेदाऽसेतज्ञो यमिष्येवस्यात्।
ननु तर्हि सोमाभावावभृथन्यायेनपुरोडाशसाधनं भविष्यति नावभृथशब्देनया
गाभिधानेन तस्य प्राधान्यात्तत्रतस्यानतिदेशात्तु नहविरन्वेति तस्मात्सौमिका
एवावभृथाः। ननु प्रतिपर्वावभृथा इत्युच्यमाने पर्वसंबंधितावभृथानां प्रती
यमाना चातुर्मास्यधर्मस्य धर्मत्वं प्रत्यापद्यते इति नैष दोषः। सोमा अपि पर्वस्थ
नेविहिता। पर्वशब्दाभिधेयतां लब्धवन्तः अतएवनाज्यधात तद्धर्मता सांवरुण
प्रघासः सोमस्यैव तत्रस्थानापत्त्यावभृथप्राप्तौ प्रतिपर्वावभृथा इति विधाने
चरितार्थत्वेनविहीनधर्मत्वेनांते प्राप्ते सर्वत्र हविषयं वचनमितिवेचेत्। न तत्
।एवं हितत्रासंदेहार्थवक्तव्यं प्रतिसोमावभृथा इति तस्मात्सौमिका एवावभृ
थाः। तेन तन्त्रानंपूर्वयोरिति। एवं तर्हि तयोरेवांतरे परिवानं भविष्यतीति नेत्याह।
परिधानसमयेहूतत्वविशेषायगमात उदकान्यवायो हि तत्परिहितास्यामे

चा· वक्ष्यतः। नन्वेवं किमत्र विधेयं अन्यदेवाहतं परिधेयं अत्र पूर्वधामाभ्याहृतस्या
हृतस्याहृतस्याभावात्। अत्र हृतं वसानो वभूयात् उद्देनानियदिवर्त्तयानापदेशे
न वर्त्तमानोपादेशे न वर्त्तमानाहतवपरिहितस्यावष्ठयाद्दद्यन मुच्येनन्तर्थेनु
17 वादे एकवचनवाधः स्यात् विशिष्टः नु चादेववाक्यभेदः यस्या अपि प्राप्तस्यव्या
हृन्यर्थत्वात्। कर्कसंप्रदायोक्तं सर्वनियमानां पाक्षिकत्वमेकश एव विप्रकर्षाद्दा
चितं नैनत्। अत्रापि वस्त्रावसनस्य प्राप्तत्वादप्राप्तमहतत्वमेव हृंउसंवंधि नव
हि धीयतेत। नेकत्वपरं चेहि चायेनमवेनदा वाक्यभेदा एवं वेनुर्वसनस्य प्राप्त
त्वेनाविवक्षानन्तु नैकत्वस्यापि नयात्तेनोभयोरप्यविशेषेण परिधानं न चाप्रा
प्तत्वादुपनमवभृथाहि धेयेत्तेनानेकाहतेकयोरनुवादेपि वाक्यभेद एव
तोन्यदेवाहतं परि। धेयं तत्रैव यावदहतं तत्र एकामव विधिसंस्पृष्टत्वेनोपा
देयत्वेन विवक्षितत्वाद्गुणत्वेयो वस्तुमात्रस्य नवप्राप्तत्वेप्यहतत्वस्याप्राप्तत्वाद्विधि
योगात् हि शेषणमापि विधेयं भवति तस्मादेव मेव सर्वपर्वान्तरे विज्ञेयमप
रमपरेनततना। विशेषणं हि वासो नाहतत्वस्यावस्तुत्वात्। तेनैकत्वमपि न वि
वाक्ष्यते अतो यथाप्राप्तवाससां परिधाने न एकेहतत्वमात्र मात्र प्रापणा १०

मनेनग्निप्रतिपत्ते पत्नीयजमानयोः। प्रत्वहीनत्वमेतेषां कोऽपि दुच्यते नतत्त्वा
म्नानादतिरात्रांश्चैवकुर्यादित्यायेनोत्तरत्रपरिहरिष्यते यदुक्तं। दोषोद्धा
रमुत्तरत्रकरिष्यामहइति तदुच्यते। अपिशब्देनसिद्धत्वाद्वैकेशब्दोऽतिरिक्तइति
यत्तत्प्रजाकामफलस्याभियोगात्तत्प्रकाशनापेक्षत्वान्नातिरिक्तं। समुच्चयो
ऽप्यपिशब्दोऽस्यादिकः। प्रकरणे मन्त्येक्ष्मनयोः स्यादन्त्रतुप्रदेशांतरे महाप्रकर
णेवाश्रूयमाणानि स्वावयवरूपेणफलविशेषसंबंधो मुख्यएव स्याद्स्यैकश
ब्देनामुख्यप्रतिपादकं विना। तस्मात्प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमेवकुर्वीतिमर्ध्य
ह्यानुमतएवावच्छेदोयुक्ततरः। पश्चात्तविकल्पकशब्दानुकरणमेकइतितदपि
नयुक्तं शब्दलाघवप्रयोजनं हि सत्त्वमर्थविशेषेसतिनचात्राधिकस्यातिरिक्तो
र्थविशेषोयथापूर्वस्तत्रैसंबंधेश्रूयमाणफलस्यामुख्यत्वकाशनेनैयमप्य
नुपपत्तिः। यत्तुस्मृतिप्राप्तत्वाहृत्तुनियमनंनसंभवतीतितदप्युक्तंपरिह
तत्वात्सत्यवदनवद्दत्तरस्यकर्मांगत्वयानेनाप्राप्तत्वात्परिसंख्यावकाशए
वनतेननियमएवायमत्वभिगमनस्यतेनाःश्रयादीनीविकल्पकसंबंधाभा
वाद्दावानुमीस्यस्मातेः प्रवृत्तिः। यथायमस्यत्रनिहन्तिमाटः ग्यादिवर्जनस्या

चा· १८ पि पूर्वैस्तु स्यात्त्वामह यथायोगेन न विशिष्टनियमनात्तैर्नैनेषामप्याचातुर्मा
स्यसमाप्तेः प्रवृत्तिः। यत्तु हृकाम्यवायमप्यत्र निवृत्तिकारूपत्वात्तस्य यो वचि
पूर्वेषामपि निवृत्तिरूपत्वामानोन तदवधित्वं मा भूदिति तदप्ययुक्तं। एवं स्य
भिप्रायमाणे सत्त्रामवैवं कर्तव्यं मांसल्पानतोदकाम्यवायाच र्जयेत्। भि
प्राये चेत्वंवशाद्येनाधिकेनानुकृष्यान्त्रियां यत्स्यपयोगकरणं तदंनेन रुध्येवा
वधिसंवंधंनार्थेनैतस्त्रावच्छेदापरिज्ञानत्तनैवान्येषांव्याख्योन्हाविनापि
न श्रोतव्यपित्र्ण्हल्पकन्नमतुगमनंनावैकल्पिकंततोन्यत्र स्त्रीवर्जननिय
मस्यावस्थानादेकविषयत्वाभावात्। यत्तु भर्तृयज्ञव्याख्याद्दूषणं तदयुक्तं। नि
यमस्यायोगव्यवच्छेदरूपत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वाभावान्नायानिवृत्ति
रमृतौतेनतत्स्त्रीवर्जननियमास्यावस्थानादवंदूषणाभर्तृयज्ञव्याख्यानस्ये
तिसर्वमनवद्यं॥छ॥ आषाढ्यामयं ते योनिरितिसमारोहोदवसायनिर्मथ्य
वरुणप्रघासाः। आषाढी पौर्णमासी लोकप्रसिद्धेर्योगाद्वा। प्रासिकोऽत्र
नक्षत्रयोगोऽस्ति स्त्रीप्रत्ययेन चस्महाप्रतीतिर्योगाद्वा षाढइति नप्रतिपत्त
गुणस्तत्र च नैः। तत्र पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा भवंति। तत्र प्रदाचातुर्मास्यमाहा १८

18

निर्मथ्यवेदपर्वतेषग्निषु कर्त्तव्यां नवाग्निहोत्रशालायां किन्तूदवसाय
प्रदेशान्तरे गतत्वात्तत्र समारोपं कृत्वारोहणं गृहीत्वा कर्त्तव्यां समारोपश्चापत्तेयो
नि रिति मंत्रेणारण्योरग्नेः प्रतपनं तत्र योनयो भवन्ति प्रदेशान्तरे समासेत्याग्नी
इति द्विवचनयोगात्तथात्मन्यपि। अथात्मन्यग्नी समारोप्योत्तरारण्यो।
नाति। पूर्वस्योद्वाशं विनानमिद्धा तीर्थकृद्वात्या हवनीयः समारोप्यः समारोस्य
मात्र विधानग्निसंवर्धनं न प्रादेशीन्तरे ग्निसंवर्धित्वेनारण्योरपि प्रदेशान
रदृष्टत्वादेव विवक्षन्तरण्योरिति। इदं सन्दर्थं विचार्यते किं दृष्टार्थः समारो
प उतादृष्टार्थ इति पुक्तं। कुतः समारोपं दोषदमिति नान्यथा संभवतीति अपे
क्षित एव कियते इति दृष्टार्थत्वात्गार्हपत्यस्य एव भविष्यति आहवनीयस्य तदाह
य काभावात्तन्नापेक्ष्यते न यमायह यव समीरोप इति नेतत्समारोप्याग्नी
गृहानिलात्निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेनेयजन्त इत्यन्वयः। तत्र समारोप्य गृहा
नागत्य निर्मथ्यानन्तुतः। तत्राहतुः। उदवासापेवर्धेतेनयजनेतेन प्रदेशान्त
रे स्थापितानामग्नीनां पुनः स्वस्थानस्थितिरानयनं विनानस्य तत्र न समा
रोपश्चाइत्यसंस्कारो नात्यपयोगित्वेनदृष्टो विधानाद्विवनेनस्मान्तयनमयो

चा॰ २९ निनोन हि प्रदुर्शानरोः नयनं विना समारोपो नस्मात्प्रत्यक्षाग्निनयनस्य सगु

णत्वात्तत्तदेवदृश्यते। सहाग्निर्वा सपत्नीकः प्रऊर्याजी यं सेवनमिति। तेना

19 हवनीयस्यापि कर्त्तव्यः। यत्वर्गार्भिर्णी न्यायेन द्विवचनोपपत्तेर्गार्हपत्यस्यैवे

केऊर्वेतितद्विवारितं। बाधेस्पत्वगंधस्याग्न्यौ यतो नात्राहवनीयसमारोप

बाधकं। किं विदल्लिख्यथास समावेत वाहवनीयस्य बाधकत्वं हि प्रवासेपिनप्रा

प्नोति स्म यप्रति कर्म्मपरिमाषणान्तत्रमविष्यति। तद्धेत्रापि तुल्यं। अथा

गार्हपत्यादुद्धरणविधानान्तत्रैवानुप्रवेशोस्य युज्यते। अरण्यो हि गार्हपत्य

योनित्वाद्गार्हपत्यस्यैवारोहणं युक्तं तदन्तर्भूतस्याग्न्या गच्छन्त्याहवनीयोन निर्वाप्य

तो नेनत। अरण्योरग्नी समारोपयेति तत्र न द्विवचनं श्रूयमाणं साक्षात्समा

रोपादुपपद्यते। अंतर्भूतसमारोपो हि दक्षिणाग्नेरपि सम्भवाद्बहुत्वं च भे

न भविष्यतत्वं। यत्तु नारण्योरस्मोत्यग्निरित्ययो निर्वाणत्वारोपणमयुक्तमि

ति शालाद्वार्योपशमनेयथाव चनाद्धरणं तत्स्माहरणं न गार्हपत्यान्त याग्ना

पि गार्हपत्ययोगिनो प्रवेश्यते। तत्र हि पुनर्गार्हपत्यप्रवेशितत्वकल्पनं न विष्य

ति॥ वरुणप्रघासा इत्यत्र यवापक्षे बहुवचनं। संज्ञा च संव्यवहारार्था॥ पूर्वेद्य. २९

दक्षिणाग्नौ तिसृषु पात्नीसंयाजानां करं न पात्नीकरणं। पूर्वोक्तप्रयाजनुदिश्यावर
णं प्रयासार्थमुद्दिश्य दक्षिणाग्नौ करं न पात्न्यालिकाग्निदृष्टिसञ्ज्ञकः करंभः
तस्मादेव यजनानीष्टानामेव याज्ञो निसृष्टत्वं मात्रे असस्येवयाक विधानाप
ते आपरामर्शः। तेन फलीकरणयावणी। ननाध्यकरं भस्तूनां प्रथमत्वेन स
र्वचधर्माः प्रवर्त्तन्ते एव च तेनाग्नेय च प्राप्तिर्नत्वादि अनुयाजिवयवान् हुत्वा नाइ
ई यदि वा पत्नीसंयाजान्तिगार्हपत्ये परिनायज्ञां त्यागे च वनादक्षिणाग्नौ अग्नौ व
करणं पाकयज्ञ एव प्रयुज्यते तेन करणादन्यत्र पङ्क्तिकरणो दिगार्हपत्ये यस्माद्देव॥ या
वन्तो यजमानगृह्याः एकाधिकानि। यावन्तो यजमानगृहे भवाः संख्यया तावं
ति कार्याणि भवन्त्यस्ययोपादेशात्तसम्भावमात्रं प्रतीयते नत्वस्यातिरिक्तं
ता यास्तु यादासदास्यादि परिचुदिकापि संख्या प्राप्तानेतनाव संख्यानि कर्त्तव्या
नि। ननोप्येकमधिकं कर्त्तव्यम्। यावन्तो गृह्यास्तावन्त्येवेनातिरिक्तानि। तिस्रवणा
न्॥ प्रजा यावाजात श्रुतेः। प्रजायां वास्य या संख्या सैतेषु विधेया। कुतः। जात श्रु
तेः। या अस्य प्रजा नारना वरूणपाशात्प्रमुञ्चतीति श्रुतत्वात्। न स्त्रीपुरुष भेदेन
वतिः। कस्मात्। एवैकेन नावरूणपाशात्प्रमुंचतिकाः अस्य यजमानस्य याजा

या
२०
20

प्रजा इति। एवं जातसंख्यासुतवद्दुहितृग्रहणं पौत्राणामप्यस्य तातत्वमपि शि-
ष्टमिति मापि संख्याग्रहणेन च स्वप्रजाताद् इत्यनेनतरणाव अपवादोपपन्नं नैवं यदि
तदभिप्रेतमभविष्यन्न हि पा अस्मादित्यवक्ष्यज्जातानि कर्तुः प्रजायाः प्रेक्षणित्वे
नापादानसंज्ञकत्वात्। अथ पुनः पश्चाच्छेषं संबंधपदार्थाः बहिर्जात्यस्य
जायवेति लभ्यते एव न तथापि तत्संख्या एव रूपणात्वप्रमेया। कोश्वपतर तत्र नेनसो
वृत्तिदादादपि लभ्यते। अनेन सामान्यप्रवृत्तेर्ग्रहणे ऋणाद्यो वा वंशे पानुरो-
धेन प्रजानेग्रहणविषये आश्विनः सूत्रकारेण ययुनुपाधाये जनित्रि श्रुति
वाक्यमुदाहृतं तत्र श्रुति ययुपाधाय त्वं प्रकृतितांतथाहि तथाश्वेवास्य प्रजा-
जाता आसम्यायश्वा जातारत्नाउभयीरिति नास्यान्यजातमात्रग्रहणं लभ्य-
ते उभयोर्ग्रहणान्नेन गृह्यप्रत्ययः पुरुढः क्रियते। अन्यस्यामुद्दाहृताया-
मतिरिक्तस्यैकस्या जातसंबंधात्प्रजाः संमितानां जातसवर्णानि श्वयोभव-
ति॥ श्रीरोवा नित्यचा तत्र इदानीमप्रता यु प्रतविषये विचार्यते। केन कर-
णं किं वा तावशं स्मान्नित्वं वाश्विपणीयं। तत्रापजस्य संस्यापरिच्छेदका-
भावात् करणमप्रजस्य प्राप्नोति हि प्रजे क प्रजायाश्च विद्यमानत्वाशं स्मो। २०

पाधेरेकं द्वौ वा कार्याविति प्राप्त उच्यते। त्रीण्येव सर्वेषां कार्याणि: कुतः बहु
त्वविशिष्टकरं न पात्रकरणोपदेशात्। तेषां करणमयात्राणां द्वयोर्वेति सामान्यब
हुत्वविशेषणोपादेशात्। न चांगत्वाक्षेपचारसम्भावात्। फलाकांक्षारिणेनार्थ
वादिक फलमन्तर्हणेन प्रत्ययत्वं फलप्राप्तये संख्या परिगृह्येत। तस्यान्यफलाभा
वेन नित्यत्वात् न करणस्य यथा कया चन संख्ययापावच्छेद आश्रयणीये पात्रे त्रि
त्वमेवावच्छेदकमाश्रयणीयं कुतः। उक्त तौपात्राणि त्रिबहुत्वयोगात्। नन्वेवं
तर्हि चतुरादिष्वपि बहुत्वं तत्परिगृह्येत बहुतर उपकारो गम्यते लाभः। नैवं नहि शा
स्त्रेण नववोपितमंगतानं शास्त्रीयैर्यैस्तुष्टिप्रमाणैः श्रद्धाजावाद तुष्टितमुपकार
कमुद्दिश्येवा अपि नु तद्वितिरिक्तं वे गुणापायसंपद्यते एवं वादिन आरभ्य बहुत्वा
र्थगवेषणे पात्रिफलाभाधारितार्थं शास्त्रे नोत्तरत्र प्रवृत्तिप्रमाणमुपलभ्या
तेलन त्रित्वे न एषां पात्रसंख्यानं भविष्यति किं च। नित्यत्वात्। नित्यं हि त्रित्वं बहुत्वे
वनुवृत्तादीनि पूर्वपूर्वे पु बहुत्वे प्रविषमानानि न लघुत्व नियतानि तेन बहुत्व
स्य सामर्थ्यात् सर्वेषां पात्राणां प्रत्येकमनिरिक्तं तद्विशिष्टमत्रापि णकेनातिरि
क्तानीत्यन्यत्रिशेषत्वान्नामेषामिथुनं चाप शब्दात् सर्वं लभ्यते। पूर्वेषु दक्षिणा

वा.
२१ ग्नो नित्यसुखाभ्यां त्र्यवयवानां करे भोगो नित्यं ननु भवतु पर्वान्तव शाब्दे नानुकर्षणं
समासे गुणभूतस्य करंभस्य पात्र शेषत्वेन कथमनुकर्षः। नैष दोषः। यवा
नामिति पवष्टतेन। पक्ष्येत। स्वविकारे भेष प्रवर्तते इव्यं तत्र बुध्याविभक्तः क
रंभो प्यस्तु कृष्णनयवानां पिष्टेन तिकल्पनायां प्रातिपादिकार्थप्रभृति सर्वक
ल्पनीयं स्यात्। अथ यचोदकेन प्राप्तत्वात्तकल्पना चमरः। तत्सवधानदेसंनि
कृष्टेत घातने पुत्रत्वात्। तेन तावपि करंभमय्यो। यत्नुकर्षेणान तापिपति श्रुति
मवलं यपवपिष्टे नोत्तर स्त्रिनएव ऋविभिः सहानयोर विकल्पे यत्तो तं विरोधा
ख्यपणं वोदकोष्मोच्चणं। तन्नरालमृयोरेवेति। उत्ताःतन्नापि। तिहुं द्रष्यपो यीकाले
लम्पात एवद्रव्यं हि करंभः करं मावैदनीनिर्दिष्टे तेकथमुत्तरेषु सनवेद्रविः कर
णं। अथ यत्तस्य प्रदेयचेचत्व विईमर्म भावाघवादे शेषष्ठावृत्तं नसंबंधानय च
द्रव्यविनाशः तोरेयुष्टानतिष्पन्ना नामावदानेन संबंधान्नप्रदानसंबंधात्ते
नयतिधर्मा प्रसंगात्तनुहोत्यंतर्गतत्वेन कृष्णं। चरुग्रहणादि प्रयुज्यते। तस्मा
त्तत्र शाब्दस्य करंभि भवि षयंत्वात्वात्तस्यार्थलक्षलात्करा भमया वैव मेषो पूर्व
पक्षः को यो संदिग्धोपदेशे जाघवादप्यसंदिग्धोपदेशे गौरवमपि गरीयोर्थप्रति २१

नियमस्यार्थवत्त्वात्तस्मान्नैवमभिप्रेतेह विधिर्विधिक्रम एव यवमयमेष विधा
नं युज्येत। न च यवशब्दः प्रयोगेणागोचरमन्यं चाख्यातुमस्य सामर्थ्यात् यव करंभ द्रव्य
कालादिह संदिग्धं कथमुपदिश्येत। तस्मात्पथ्यैवाख्येयं। एषां प्रधानकालत्वं
वचनान्नैव बाधितां उत्पत्तिर्न च यागार्थसंबंधः सिद्ध्यत्यतः। अथवा तत्रापी
ति तत्र शब्दः कालपरएव न चकाला नियमो यवमायो भवतीति नियमितत्वा
द्रव्यस्य न चैवं करंभ प्रकृतित्वं तस्मात्। तेन तत्र कारेण विशेषितत्वात्।
आसंनत्वयवानामिति तेन यवः प्रकृतिरप्यामनत्वं समासगतं न भवति
ते न तद्रूपकरंभत्व रूपयोर्यवप्रकृतिं च मविरुद्धं करंभस्य प्रकृतित्वात् परं चाहार
वान् अत एव सत्त्वकार आमनत्वं यवानामिति यव विशेषणत्वेन करंभाव
स्थामाह। अवदानेनानिर्दिष्टो वद्धातिरिक्तपयायस्मात्। अनयोर्नागतेदानीं
कथं स्यादनुव्यक्तता॥ अनोडुका स्मीप्रक्षाल्यानिषये तयोः। एडकस्यै
मा एडकायत्तोन्यामेषजातेरेवोस्मी प्रक्षाल्य प्रसन्नयोरेवमेषमिथुनयोरा
श्लेषयोर्घाणयेन। ऊर्णोस्मी वा भावो ऊर्णाशब्दोत्रमेषाश्रितरोमपरस्तत्स्वरू
सा एव ऊर्णारोमाणि न वंतिपदा मुख्योर्णा न लभ्यते। आनेडकी विधानेनत

चा· तद्दर्शामेन ऐन्द्रवी। साहृश्यान्तानुपादेयानुशाण वैवतारत्नतः॥ आहवनीय
२२ स्य पुरस्ताद्वेदीं करोति। दक्षिणाग्न्युद्धरणस्याहवनीयोद्धरणपूर्वकत्वात्
स्य च करं मपावोरा क्षिप्तत्वादाहवनीयमुद्धृत्य दक्षिणाग्न्युद्धरणाग्न्युद्धरणं
तनं। तस्माहवनीयस्य पुरोदेशे वेदिद्वयं करोति। यत्तु देशस्यानेकरूपत्वान्न
पूर्वावधारयितुं शक्यो न चाहवनीयाधाग्न्युद्धृतः कर्मार्थं येन तस्य पुरस्ता
दित्युच्यमानेनदेर्यादुद्धृतत्वादस्य तं वैकल्पिकस्य प्रथमावधारणाद्देशनिय
त एव। तस्मात्ताहृशस्य पुरस्तादाहवनीयस्याग्नेर्वा पुरस्तादिति न कथंचिदु
द्धरणस्या पुरस्तात्त्वमस्येत। अपि चादिदिशकालयत्राहियमृवीदयः शब्दा अ
ग्न्युद्धृतेः पुरस्तादित्युच्यमाने आहवनीयशब्दः स्वोद्धरणं लक्षयेन्नातु
द्धृतिश्च स्वसंबद्धाकालं अन्यत्र तु देशमात्रं। ततश्च लक्षितलक्षणायामपि
गौरवं स्यात्तत्र चावश्यं देशपरत्वं आहवनीयशब्दार्थ एवावधिर्भविष्यति
पुरस्तादरा। ष्टक्षस्य पुरस्तादितिवत्। तत्र देशविशेषेण नियतयोगान्निरूढ
लक्षणाभिधाशक्तिरेव। कालसंबंधो न्यत्रादिना नुष्ठेयो न नियतस्तेन तत्का
लावच्छेदे योग्य इति न तु स्य पर्यनुयोगपरिहारता। पचन्येरु जंगवरुणप्रघासा २२

र्थस्योत्तरवेदौ निधानोपदेशात्तदर्थमपि नोद्धरणं संभवति। तद्युक्तं। व
चनादाहवनीयविकारो भवत्वेन वारयितुं शक्यते। यथाहि त्वं वाचनिकं
तथा चोदकप्राप्तोपि तयोरुपादानं न निवारयितुं शक्यते। तस्माद् दक्षिणेवर-
णप्रघासार्थमेव पूर्वमुद्धरणं। परत्तरवेदिकरणस्य पूर्वमुद्धरणेहस्तार्थने
नोक्तं तदपि दुरुक्तं प्राकृतस्य तमसंगोविनावचनं तथासति स्यात्। अपि च वा
लपरत्वे पुरस्तात् छस्यवेदो न देशेनावधार्येत्तापरस्याः। इत्यत्र गनुगृह्य साम
नुग्रहायोत्तरस्याः प्रयुक्त प्राग्योगो दक्षिणस्या गोणे इति न दोषः। उभयोः प्रा
गाग्रयणोनेकस्या अपि मुख्ययासंबंधः स्यात्। तस्माद् भूयसामनुग्रहो युक्तः
। अथ वेदिशब्दस्य संस्कारपरत्वेन प्राक्सत्तोद्देशो लक्ष्यते। नेतत्। न हि प्रदेशः
संस्कारः सांगस्य कर्मणो विधानात्। न च वेदेरंगं देशो भवत्येव मद्वेदपि तु
कर्मणः ॥ तत्र नासावाक्षिप्याते वेदिना ॥ प्रादेशोत्तरायस्थोवा तयोर्वेधोर्म
ध्यप्रादेशपरिमितं स्यात्। एषो वा भवेत्। यथा पाणिमूलं मध्यमातः। तद्व
त्तरवचनाद् दक्षिणस्या देशो यदि तस्याप्यत एवासत्त्वाद् दक्षिणास्यात्देशो
यदि च तत्राप्यत एवासत्त्वाद्दक्षिणोत्तरयोः प्राग्योगार्हपत्यावधित्वेनापि देश

चा स्य संभवाद्दंतराशङ्कोपि न दंतरालं परो न विद्यन्तीति तस्मान्नातो दैर्घ्यलाभः प्र
२३ मतांगुलिप्रमाणविवंधनात्स्यादितियद्वक्तव्यं गोर्कं न तत्र प्रसक्तांगुलप्रमाणातिरिक्तं
न दितिर्यग्मानेन पृथक्प्रमाणविवंधो वधिरस्वितः ऊर्ध्वमानि च प्रमाणविवंधो वधिर
23 चितो न तु प्रसक्तत्वमंगुलीनां किं त्वाजवमंगुलीनां वाह्यंरथमात्र तत्राङ्गु
लावद्दिरथप्रमाणं न वेतः प्रमाणे निसमासेन वेदेहकानि सर्वतः रथारूढा
नि तेनात्र प्राक्शिरः संस्थितस्यानुपश्चाद्भागस्य मानं स्याद्देहः पश्चिमभा
गं पुरस्तु पूर्वनागवद्ईषयाप्राग्न्यवस्थितिः ॥ चतुररत्निर्वा पश्चात्स्तप्राची
षडुत्त्रया पुरस्तात्तेषां मध्ये शंकुः आसर्वतोन्यप्रमाणे वेष्टिः दिरुत्तरे यस्या
त्पश्चात्तिर्यङ्गत्तानचत्वारो रत्नयः समारत्निः षडरत्निर्वा प्राचीपूर्वभागे ति
र्यङ्गत्तानमरत्नित्रयं भवेत्तेषामरत्नीनां मध्ये शनु रूपलक्षणार्थं जिखा
नव्यः। पश्चात्तरवेदः प्रागपाममध्यं सुखेनोपलक्ष्यते अतएवोत्तरवेदिनि
र्वापार्थं यं पुरीषस्यात्र प्रक्षेप उक्तः। ननु तेषां मध्ये शंकुरिस्फुनेकथं पुरस्ता
त्प्रत्ययः। सर्वेषां च मध्ये तु प्रातिप्रमाणं समुद्दिवानां वा नेष दोषः। शंको
रवे घातं निधानाद्वात्रयोपादेशस्य प्रयोजनवत्त्वाद्वनेत्रैव प्रत्ययः॥ अथ २३

रिमिताबा। अपरिमित प्रमाणाबा वेदिः कार्येति नाध्यवसेयमपरिमिता
र्थस्य रूढेरुपरिग्रहीतत्वादपरिमितं प्रमाणं भूयइति तेजोन्नमाणाभ्यां
महतीकर्तव्या॥ स्फ्येनाग्रासंमर्शनां करोति स्फ्याग्रेणानादेशादिमारभ्य चतु
र्णां हृदिं। संबयजुर्हरणे प्रोक्षितः स्फ्योग भावंगतः तेनात्रापि प्रोक्षित एव
स्यात्क्षप्रो। क्षणं चिना तस्यान्तु चपवित्राभ्यां बिना सोत्पादपि तुं शक्यं तइति
तदादेशसादनाद्यपि कर्तव्यं तत्त्ववजप्रोक्षणं पवित्रच्छेदनपवित्रांतर्हीन
श्रवणं शम्यानां स्वस्वकार्यप्रतंत्रमुभवतितउद्धरणा गन्याधानवासः परिधान
ग्राह्याच्छेदन स्तम्बवरणा न तग्रहणानामपि पूर्वनिर्दृत्तमांतरोपदेशभावान्।
उत्तरत्रवप्रणीतादित्रतोपापनाद्ध देशन च निर्वापनेयत्तु कर्वैणाविनाप्य
घरणं चोदकमार्शंत्र मं नकाकृति चनपदार्थानांवज्ञानुरोधेनापकर्षः उत्तं
तत्। मांतंयेनादितो मार्गेतस्माश्चर्यं परत्रापि। व्यामोहे सति येनास्य मोहो स्म
द्धरणे प्रतः। एवं च। अनुमार्जनं तेषा मुच्यते। अग्रासंमर्शनाल स्त्वाहरणे तत्र
न्त्रिपमाणानां करोति स्वकृति दर्शान्द्रे यह्नो ब्रवीदिह। अध्वर्योर्वेदिनिर्मा
णपमस्फ्याहरणाबाधितं। उद्धतेः परतो वेदिः पूर्वेजिवत्सरायदि। नचाव्यं कर

चा॰
२४

णा यस्मान्दर्श्यज्ञो ब्रवीदिह। अध्वर्योर्द्वित्वेन प्राप्ति शेष्यते। द्वयोरभेदादेक
त्वमभिप्रेत्यापिवा विधिः। एवं वेदिहूपप्राप्तमध्वर्योः श्रुतितः पुनः। तवार्थ्यं सं
चरेत्रा। र्थप्रतिप्रस्थातुरुच्यते। उभयोरेकउत्तरः। उभयोर्वेद्योरुत्तरः परिसम
हितमपद्रव्यमेकत्रकरोति। ग्नीन च पद्रव्यपरत्वेना संभव एव स्यात्। ता नद्य
पद्रव्यमेकामवह्द्योः संभवति भेदेन परिसमूहनात्तन्त्वतए वास्माभिगति
परएव व्याख्यातउत्तरत्राक्षः पो णीमासो। ननु तत्रापि वेदिविवृतीये उत्तरम
पद्रव्यं कारोतीये उत्तरमपद्रव्यं कारोतीये व्यवार्थो भविष्यति। ननु किं कर्म
हीनो भवान् येनेदानीपुन्नं न शृणोति भिन्नयोः। स्वरूपेणैकत्र करणं संभवा
दनुगतैपरत्वं तदन्वपात्तत्रापि तथात्वाभवति निश्चीयते। अपरेणवेदिं
प्रतिप्रस्थातुः संचरक्षएकस्मिन्न त्रैनत्रावस्थितेन प्रक्षेप्रमादाशक्यमिति
। नन्वगत्वानिरसने प्राप्ते संचरउच्यते प्रतिप्रस्थातुः। अध्वर्युर्वेदिमपरेणसं
वरोभवति सर्वप्रयोजनाभावाघन्नुकर्वेणनियमपरत्वमाश्रितं तत्त्वं वयजुः।
।प्रक्रान्तत्वात् तद्धि तदविचारितशेषकर्मसंचरभावेन। नहि वचनेनविनोत्तर
नउपचारादि परिभाषणं बाधितुं शक्यते। न चान्यद्दूरणाद्वेः संचरोत्तरमुक्तं २४

24

न च वाच्यं हि न विनियोगपूर्वं ग्रहणं संभवति। प्राप्तत्वेन प्रथमेध्वर्म्मे विधा
नं सर्वत्र विशिष्टं न तत्रैव नियममितु शक्यते। तस्मात्सर्वोऽर्थ एवायं संचरः॥ उत्तरवे
दिं निवपत्युत्तरस्यां। अथ यदेनामुत्तरो वोदहं रूपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नामे
ति श्रवणात्। अत्र चार्थसंज्ञाविज्ञानाद्धेतोरुपकिरति यते। अस्यास्त्रस्य सारो च पे
ति व्यन्दाविन्यात्स्थेयं संज्ञा। न एत्र केवलाः संस्काराः अभिधेयं निवपनस्य पुरी
षविषयत्वात्तेन पुरीषविषयत्वात्तेन पुरीषनिवापेनोत्तरवेदिं कुर्यात्। उत्त
रस्यां वेदौ स उत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुत्पकिरति। निश्रुतेः। येनोपकिरति। तस्मा
त्। मिष्टकाभिरतोननु। वीपते न यमस्थिडे. पुरीषस्य स्थापं स्थिति॥ उत्तरस्यराव
दृश्वत्वमुत्तरस्याः स एव तु। उदवं न हि तत्रोक्तं निविडं चेयतो भवेन निपतासं
स्थितिर्यस्मात्पुरीषस्य तदाक्षते। अद्भो निवापमात्रेणाभवेघावा निहो छर्यः
। ताव न्येवोत गं। वदिं ऊर्ध्व मा नेनकारपेन पुरीषवंधनेनस्यात्परितः प्रोक्षणा
तरतः। वपयेव ममी भावोत्तन्यनेना विकं ततः॥ शम्यामादाय चात्वालं मिमी
ते। पूर्वेणोत्कारं संचरं परिहाप्य। प्रकृतौ यज्ञयात्राणां मादन प्रोक्षणे यतः। प
ञ्चपात्रा विशेष। त्वाद त्राप्येते लभेद्दियं। शम्यां नियत प्रमाणं। हतं संस्कार संस्का

चा.
२५

२५

तामाहृाय चात्वालमानं कार्यं। उत्तरयाप्रयोजिनं पुरीषोद्धरणां यतः। अनु
निष्पद्यते तत्र चात्वालस्तेन सायदा अनिष्पन्ना विनष्ट श्च पुरीषः पुनरुद्धृतिः।
इतएवद्य कर्त्तव्यं पुरीषं नान्यतो हरेत। मानं हि पूर्वं निर्दिष्टेननखनं पुनरन्ततः। व
र्त्तव्यं खननं कार्यं यतो वेधाप्रयुज्यते। चात्वालोत्कर एवं तारेण संवरइत्यत्रं सवरंप
रिहाप्य मुक्ता ननुपरिभाषये नमं वरा विमाधेन चात्वालस्यप्रासक्तालिंमिदमु
च्यते परिहृाप्येति यश्चान्मा भूदित्य दोषः नत्वेवमपिप्रतितोत्कराविंधिति। उत्कर
पूर्वतो विज्ञानमेवकिंमिति तदर्थतासत्यं। इष्टोवचनात्यम्याच्चात्वालयोगानमुत्त
तनान्यत्र शक्यते ज्ञातुं नाविनाभावनानयोः। मानन्दत्वाविनाभावः प्रायः पाप्रेट
न्दविष्यति। प्रणीतोत्कर माध्य यदुत्तरवोध्यनेत्वसौतेज्ञातुं नाविनाभावनानयोः
। माभूदत्वाविनाभावः प्रायः पाठान्दा विष्यति। प्रणीतोत्करमाध्य यदुत्तरत्रोय
तेत्वसौ तेन प्रागुत्करस्यासौन त्यायेपद्यतेपुरः। चात्वालोत्करएवं नरासंचरः ८ सर्वक
र्मसु। सत्यं विरुध्यते श्रुत्यासंनिधानाभिधानतः। अग्रे एणोत्करमेनयात च्छंका
नेन बाध्यते। नंतथने चात्वालं हविषीहरणे श्रुतिः। शास्त्रायं संवरवक्षितेनो
त्करपरिहाप्य। अतिवुच्छप्रदेशो यं उत्करस्यात्तिसंनिधो। चात्वालस्य विधानं २५

तद्दृग्गणोन्नितप्रतीयनतोपवैवेद्ये भिधायेतद्दृग्गणो व्या व्यतयनः। पुरोर्यम स्वपं
तेननायमेनयस्वरूपमतान स्वकरं हि तीयेयेमेन यान व्यतेस्म तेः सत्यमेवं
तथाप्यत्र नाहूर परता भवेत्। शृण्यं नरानुशोधेन संचरः स्याद्यथारुचि॥ अ
राप्यासुंमुंदीचीनि दधाति। पश्चात्तिर्यङ्मानायदुत्तरत्र पुरस्ताद्विधानानां निधा
नचदक्षिणोकरेण पदार्थत्वात्॥ पुरस्ताच्च। चरा ष्टाहुरीचीमेव। शङ्क्वन्तरं मध्य
मुक्तोत्तरत्र दक्षिणोनिधान विधानात्। दक्षिणोग्रतः प्राची। प्रागग्रांवेदिसंल
ग्नां। उत्तरतश्च। प्राचीमेव रेखायाः प्रान्तस्पृष्टा॥ स्पर्शोनाम लिखतिन्न सायना।
तिप्रतिमंत्रं। सर्वतो निधानानंतर लेखनं विधीयमानं क्रमात्सर्वीनेप्राप्नोति।
परं लेखाकरणस्याभिज्ञार्थत्वात्तत्तु प्रतिनिधानं क्रियमाणे भवतीति निधाय
लेखां कुं कुर्यात्। मानं हि तदा संपद्यते यदा खननावसरे मानं ज्ञायेतानत्र ले
खया भवतीति निधाय पश्चात्तसांसा पलेखां कुर्यात् मानं हे तदा संपद्यते य
दा खननावसरे मानं ज्ञायेतानुपाभवतीति नुनीति लो। वाकरणमेवं प्रागा
दिषु लेखनं चीनः शम्यापाः स्पर्शोन॥ विदेदग्निरिति वाल्वाले प्रहरति स्पर्श
नाचारस्त्वो॥ विदेदग्निरित्यनेन स्पर्शो न करणेन प्रहरति चात्वाले अश्राय।

चा॰
२६

26

थ सति। परिभाषितत्वात्। यजमानेन वेये भावलक्षणे येनाध्वर्योर
चांत्वारंभः स्यात् किंतु चात्वाल विशेषणे। तेन चात्वाले त्वारंभ प्रहारः स्या
त् भावलक्षणपरत्वाद्यद्यपीरंभोऽस्य ततः प्राप्तस्यादत्र वारंभो विधीयते। प्र
हारोऽपि तेन चात्वालाधिकरणो विधीयमानो धिकरणो विधीयमानो वि
कारणो विशेषणेन चात्वारंभो ऽप्ययेती ति नगो त्वं। अथवा भावलक्षणे एवा
यं तत्र वारंभ विषयसंदेहः किमध्वर्योरवारंभः किंवा स्फ्यवात्वाल स्प वात्रया
णे मयि क्रिया साधनत्वा संस्कारापेक्षापाम वारंभः संबध्यते। तत्र स्फ्यद्वारे
णाध्वर्योरन्वारंभे कृते सर्वत्रापि सिद्ध्यति। प्रहारो हि तेन विर्व स्थनेन तदा च चा
त्वालेऽपि संबध्यात इति पुनः तरोप्यं पक्षः। यत्तु भावतलक्षणे प्राप्त्यपेक्ष्यात
ब्रूमः; विधीयमानोऽनुष्ठानेन लक्षणं न विष्य निम्नात्वाले चात्वालदेशे। अत्र च
यथादेवने संदिह्यते। किमिश्रो चात्वालो किंवा अभिन्नाए वेति भिन्ना विति
पूमः। उत्तरवेद्यर्थं हि चात्वालानुनिष्पत्तिः पुरीषाहरणात् उत्तरवेदिश्च प
श्चाद्दक्षिणस्यां तेन भवितव्यं तद्यथा चात्वालेनेति अपि तु वेदेर्घटादुदीचाति
वेदिसंलग्नश्चात्वालो भवति न चोत्तरस्यां दिशो दक्षिणस्याः॥ संलग्नः स्यात्तत २६

तथा विदेहदग्निरिति प्रत्यंरणोदिनाध्वर्युणोवोत्तरस्यामुत्पादितत्वाद्वा वलः
तत्र प्रतिप्रच्छादनार्किंकर्त्तव्यं रुतत्वान्मंत्रयोगेणाखननस्यरूपस्याखनांनिवा
पातंकसैंममुत्तमंत्रप्रयोगात् किं चतुःपारिभागच्छेनपुरीषेण मन्त्रयुक्तेनोत्तरवे
दिर्निष्पन्नाइहापितथैव घनिर्देति प्रयोजमत्ती तिनद्भावाद्न्येन चात्वालेन
वेघोर्माध्ये भवितव्यं। ननु प्रादेशं तरचंवेघोरव्यमानं मध्ये चात्वालवाधक
मविष्यतीत्येदितत्परिभाषितत्वात्। अर्थान्यरिमाणमितितेनमाध्य चा
त्वालांतरंकर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। एक एव चात्वालो युक्तरूपः तु तो॥ प्रादेशे
कत्वादेकोहि चात्वालप्रदेशपूर्वेणोकरः संवरंपरिहाप्येतिउत्तरस्यवेक
त्वमुभयोरेकउत्करइतिप्रसिद्धयरूक मुत्तरवेघर्थमसंखास्यानुनिष्पत्तिरि
ति अतएव कात्याधिवृणास्वननाधिकंबाचालेयुक्तं तहितस्यघनं तत्रखान
प्रमाणमुत्तरवेदिसिद्ध्यनुगेधेनखानमानानत्यववेघंतास्यखानमितितस्स
तिहि तस्मिन्निद्मध्यखातेनेपरिग्रहीतव्यं स्वरूपा भविहिकिं खाने नात
मानस्यनिर्वृत्तेचाखनननाधेवात्र पुनर्भवतिउत्तरवेदिसाधनपुरीषसं
चरत्वाद्धिदेरित्यादेसनतया पुनरुत्पद्यमानयापुनः सर्वप्रयोक्ष्यंतेक

चा. २७

नानुकरत्वेन प्रतिप्रस्थानेन वक्तव्यानि। न च कृतनत्वं येन मंत्रप्रयोगा
भावः स्यात् कृतनत्वं हि चात्वालार्थखननेनैव स्यादिदं तु उत्तरवेद्यर्थमित्य
र्थः। नवोपरि नागपुरीयोगं नान्तरीयकत्वेन प्राप्यस्यास्याम्नानेन पुरीष
मात्रप्रयोजिके यथं पुमुत्तरवेदिः। अपि च प्रादेशोन्नतरा च यथोवेत्य, एतेन
चत्वालः संभवति। न चार्थाद्वाध्याचयुक्तोऽर्थस्य चात्वालस्याप्याप्रसे
रभावान्नात्र स्मात्तत्त्राप्यैक एव चात्वालः इदम् त्रानुकृत्वं किं मुत्तरवेदिसम्बद्धा
स्तनि प्रस्थानुरत्नपक्षासादने प्रासंगिकत्वाद्वाध्वर्युं शम्यायेवोत्तरा वेदिमा
नं कार्यं। एवं ग्रासादने मिमिति पुनः कृपेयुक्त्वात् दं ध्वर्युकर्मणि तत्कस्यायाः
उत्तरकालं वकरणे संस्कारापवर्गे त्रे रसाधनत्वात्। अपि च उत्तरनरवेद्यर्थे
चेयसा च हस्तयक्रमाना यतो भिन्ना प्रयोगत्वनीति भवितव्यमस्यापि शम्य
या। नेन देवा चात्वालार्थत्वाच्छम्यायाः अथ शम्यां चस्यं चादत्ते इत्यत्र पत्र
स्यैनत्वालं परिलिखनीत्यभिधायोत्थने। स्वं चं तादित्याघादिने न चात्वालार्थो
। ननु तांवै पुगशम्यं न विमिमीत इत्युत्तरवेदिसंयोगोपि श्रूयते। सत्यं। पा
क्षिकः सः। ननु पाक्षिकोप्यत्र यतिः संनिधानाद्गृहीयात्। अथ यद्युत्तर २७

वेदिमुपकिरोति। यज्ञस्यैव सर्वत्वायेति। तात्पर्यः बाह्यांतरितत्वेन वाक्यभेदा
त्। अथ यत्रस्य तरवेदिं करणप्रमाणापेक्षायां तावद्युगमात्री वा सर्वतः क
रोतीति श्रूयते तेन निपतयुत्तरवेदिमानं शम्ययेति चात्वालगानस्य तन्नि
यतत्वाच्चात्वालार्थं नैव शम्याया अवगम्यते तेन तु चात्वालपरिमाणमपि तु
तो न भवत्यतः तदवेघनुरूपं घनुः शम्यावस्कं चादत इति तदन्यतरस्याव
श्यकर्तव्यत्वेन तत्र घवानां यम्याद्वम्यान्नहणं। तां वै युगशम्येन विमिमी
त इति साधारण्यात्। न चात्वालमत्रक मतस्याविशेषोपादानेकारणाभा
वेवाधिनं तु न शक्यतेन तस्माद्वम्यैव तत्र। एवं चात्वालस्याध्वर्युणो वमि
तत्वात्तत्प्रयोजकाभावान्न प्रतिप्रस्थातुः शम्यांतरं॥ अग्ने अंगिर इति
पुरीषदं हरितिहरति तेन चा अग्ने अंगिर इत्यनेन मंत्रेण खातं पुरीषं चा
त्वालादुद्धरति स्फ्येनाहरति तेन चाहरणं। नयनं यस्मात् तदुद्धृतो कृथं पुजिः मंत्र
स्य सचमस्याग्नेपारं नउद्धृतिर्हीन। मावल्ल क्षणाप क्षेच अचारं नः स्फ्यसाध
नः। त्वयाण्णं वर्पितो मृ यो ह्यपोरवानुवृत्तितः। ततीयस्यो ह्यनोशोनतः प्राचा
ग्रं सानुवर्तते॥ यो स्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितं निवपति प्रक्षिप

चा· त्ति पूर्वी। द्वे शंकू अन्तयोः स्थापयितीमं अतः पूर्वार्द्धे द्वे स्थ ते शंकुसंलग्नमेव प्रा
२८ प्नोति। तत्र शंकोः सम्भावात्। तेसंदेशसहितं प्राप्नुयात् तद्यावर्त्तनं। एवं
28 तर्हि शंकुसहितमित्यस्य व्यर्थं तस्य नियतदेशत्वात्। शंकुसहितमित्यस्य
तयामात्रा द्वे दर्व्यहिसहितं उभाभ्यां। लक्ष्यते तेन स्थानमेतत्र रवेदिकं॥ अ
ग्नीदुत्तरवद्रुक्मीद्रः लक्ष्मणमभिज्ञस्यपतीति शेषापूर्ववद्दित्य। भाभ्यांयात्। तिम्या
मामिति धानं द्रष्टुं पुरीषनिहितं हि द्रष्टं भवति॥ एवं द्विरपरहरेतित्तश्च खन
नादि अभिनिधानांतं। तत्र सर्वं कृत्वा॥ पञ्चाशमंत्रविशेषउच्यते। द्विती
यस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः। यो द्वितीयस्यां यस्तृतीयस्यामिति विशि
ष्टो मंत्रौ क्रमेण प्रयोज्यौ॥ अनुवेति चतुर्थ्या चतुर्थीं हरत्यनुदेशनेना
पहरणादि मंत्रस्यानाम्नानाच्च खननं विनाहरणस्याशक्यत्वात् रुक्मी खन
नादि कार्यं। अनुवेत्यहरणं पुरीषस्य निवापोपि रुक्मीमेव हृत्वा निदधाती
ति निधानस्यान्तःहरणनिष्पत्तेरतएवाग्ने अंगिवद्धृति हरतीसः श्मन। स्त्रा
पि श्रुत्या हरणमेवोच्यते। तेन तस्मात् तन्मात्रे संत्रा न्मानाद्न्यत्र रुक्मीमेवा
नानुहरणे मंत्रविशेषप्रत्याख्यानात् द्वेषस्याप्रतिषिद्धत्वात् प्रतिषिद्धम २८

नुमतमवतीति न्यायात्। उक्तो नमेव वक्ष्ये येत्तित उच्यते न वेदेवं पदि
पूर्वयोरन्तोदशतो मंत्रः संबद्धः स्यात् तत्र प्रमाणमाप्तिस मा प्रान एवं मंत्रपा
ठक्रमात्तु पदिष्टः नातिदिश्यति वृ विदपि तेन घात्व भावात्। प्रश्यम्नानं
न्यायाभावादर्थो न्यासासुक्त्रियामुपावन्मात्रमेवानुष्ठेयं॥ यथार्थमाह
सूत्रसिंह समीति बृहदुत्तरवेदिः। शम्यामात्री विहृतीयामुपरिमितां पुरु
मात्री यजमानं दशपद्यां तां वैव तु त्रक्रे भ्वा वाल्लाह्वरतीति ववनाद
र्थानतिक्रमेणाह। एतदुत्तरवेदिः यू हत्तिरस्य यजितप्रथयति सिद्धः घसीति मंत्रे
णान्वथाऽनतिक्रमेणेति कोर्थोकिमर्थं कार्यणां त्र्यंति क्रमितव्यं प्रयोज
नाधिकं नस्मात्ं। उक्त अर्थः प्रयोजनं नातिक्रमणीयं। प्रयोजन सिद्धि
रादरणीयानन्यूनत्वासं। तत्र मानाभावात्प्रयोजनसिद्धिरेवात्राप्यनतिति
क्रमइति युक्तं। शम्यामात्री ह्वाभिशदं गुल्ल्पा परिमाणां विहृतीयां वेदिक्षेत्र
तीयमा गक्षेत्रफलं॥ अपरिमितामुत्तप्रमाणेभ्योऽभ्यधिकां पुरुमात्री
षडशीत्युत्तरं गुलां परितः। यजमानदशपद्या पदं नियेऽङ्गुलानीति रीत्यानादि
दमनुपपन्नं। तां वैपुरुमात्रीवासर्वतः करोति यजमानस्य दशपदानी

ना
२८
29

त्रिवीशय्यासर्वतो र्थो लभ्यते तेनैनेता श्रुतिमहद्द्वे व श्रुत्वकारेणोतन्स्यत्ति
ता मिति गम्यते। अपि चोत्तरत्रोभयोः स्यद्धीमसंभवचोत्तरवेदे वेदिम
ध्ये महत्त्वेन वक्ष्यति। क्षेत्रफले नवशपघाश्रयाणेनानुपपत्ति द्वयं परस्फ
उत्तरवेदर्ल्पयुत्वात्।। सो मवोत्तरे व्यपस्फुरं संभवाद्व्यसउत्तरस्यामेव वेदाउ
त्तरवेदिमुपविकिरती स्फउं उत्तरवेधुपविकिरणं सामान्याद्दृशेषसोमोत्तरावदि
धर्म्मप्राप्तो परिमाणमन्यपि तते। त्रप्राप्यं तेनैनसर्वेषूत्तेष्वपुनद्दृथते उ
त्तरे प्रमाणोऽपुगमात्रीदृश्य पद्यामिति सोमएव भवतः। नेनुनः तुनः व्यपस्फु
रेते द्वावणेमे वेदिश्वोत्तरव्यैवेदिव्यपस्फुरणमीर्ष्वयानुष्ववलनंस्यद्वैवा
ते ननुवेदिनुस्योत्तरवेदिः कार्योउत्तरप्रमाणोहि तथास्मात्। अपसंभवा
त्वा। असंभवबाधितेत्युत्तरेप्रमाणे अचयप्रासे अव्यत्रन हिहम्मूव
स्यावघामाश्रितं महद्दाधेयं संभवति तस्मा सोमएवोत्तरे प्रमाणे। माध्य
नाभिकरोति प्रादेशसमां चतुःस्त्वक्तिं मध्ये उत्तरवेदे नाभिमुत्तरनरमवय
वंकरोति प्रादेशेन समां तुल्यां सर्वेन चतुःस्तुः स्रक्तिं चतुरस्त्रां।। घोक्षन्यूत्तर
वेदिं सिकताश्च प्रविकिरति सिद्धे त्यसीति प्रतिमंत्रा। उत्तरवेदिग्रहणं ना २८

न्ते: प्रकृतत्वात्स्तोत्रग्रसंस्कृताभिरेवाद्भिः सि० २. त्वमसि शुंधस्वेति। इति। ननु
परिसर्वताभस्त्रे श्वासिकताश्च प्रकिरति च शङ्कादुं रथे दावेव सि० २. त्वमसि
शुंधस्वेति रोगैरेतेव मंत्राः प्रतिदेवतेषु पितृपायां विपरीणामेतेन तृपि
रूपज्ञेक्तदोत्तरवेदिर्भवति येनाद्यान्ते परिहृतकरणानंतरं वेदिरुद्धान्ना
वधारणे दक्षिणाग्नावस्थानेऽस्य दानादिकर्म्म प्रवर्त्तते नैष दोषः। इ
ष्टिधर्मो हि सः। पाशुके हि तस्मिन्नपकर्ष एव परिहृतादेः। ते नन्नि पशुपु
के स्मिन्नग्न्यन्वाधानं हृद्योः कृत्वाप विशेषाणि षड्दासाद्नाति दिसर्वं
प्रवर्त्तते ननु प्रकृतावेडातिनमिष्टिः पशोरपि कस्मान्नतदनन्ता। संयोगप्र
धान्याद्यादि च कृत्तैः पशोः साकल्यमवगम्यते। स पशुस्थित्येनेन न पशुरूप
मात्रमधिकं विधीयते किंतु पशुयाग एव येन श्वानं लक्षणेन तस्यानुष्ठानं
पूर्वं त्रपरत्रयोश्चैतो। ततश्च सहापि सकलांगसहितस्यैवानुष्ठानमुच्य
ते। अतएवतत्तंत्रविधानं कृतं सूत्रकारेण। तस्मादस्ति रूपज्ञोऽपि पशुमा
त्मवः संज्ञां रुद्धाप्यः। एवं दक्षिणाग्नेर्हिरण्यन्वाधानमसर्वं प्रणयनं
अग्निसन्निधानान्ते हि प्रणीता प्रणयनादि कर्म्म प्रवर्त्तनोपान्त न्वनु निर्वं

वा पिकयं किं कालैकत्वादेकप्रधानोपकारफलैकत्वात्तन्त्रैकत्वादेशैकत्वादेः
३० सत्त्वकरणोऽत्र पशुपुरोडाशानां भेदेनानुष्ठानं एकत्र मुक्तहेतोरिति सू
मः। नन्वनु निर्वपतीति कालैकत्वं दृश्यते न। विजातीयस्य व धानाभावादे
30 कत्वोपपत्तेः। अत्रोच्यते भिन्नान्येव चातुर्मास्यहवींषि व्यानुषेयानि पशु
पुरोडाशेभ्यः कुतः। यागानां परस्परं भेदात्। भिद्यन्ते हि चातुर्मास्ययागाः
पशुपुरोडाशयागाश्च रूपभेदात्। भिन्नं हि रूपं चरुपयःपयस्याधाना
मंत्याद्धि द्रव्यकस्य यागस्येति त्रं च पुरोडाशमात्रसाधनस्यातेनापूर्वभेदा
त्फलभेदे कथं तंत्रता। अपि वा चातुर्मास्यहविर्भिः स्वफलोत्पादकमपू
र्वमुत्पाद्यतो पशुपुरोडाशैश्च जन्यापूर्वान्यजिसमर्थमनए पूर्वं तदपि
मध्यानएवेनमोतेनमेधेनसमहृयेणि कृत्स्नं करोतीति। पशूपकारएवस्तु
तः। अनुवाकाल्लभेदोपि स्फुट एवानुषङ्गेन पौर्वापर्यावमात्। नन्वव्यव
धानादेककालत्वान्नव्यवधानादेककालतारजीत्यक मंदतं गुतता एका
लो हि नित्यकादेकत्वाद्धित्र एवयमुभेदः सुत्रापाधिकत्र वारिक एवा त
नत्रश्चात्र पूर्वापरत्वं सूर्यगतिकृतं यज्ञाद व्यवहितमपि गतिक्रियावयव ३०

वयोरूपाद्योर्भिन्नत्वात्कथं न भेदः। क अपि च प्रथमहविषुत्तरहविर्भि
श्चानसंश्लेषेऽव्यवधानात्कथमव्यवधानं। ननु यावतां यागानां रूपभेदस्ताव
तामनुपुनःकरणं चेन्नैयादृयास्तु यामाद्वृत्तिरतिरिक्ता भविष्यति। नैनदेवं
।कालभेदस्तेषामप्यस्ति। अपि च गुणभेदोऽप्यत्र विद्यते साविन्त्रो हि साव्याप
श्चपुरोडाश उपांशु हविषां द्यावापृथिवीयकाययसोर्याः सर्वेहुताश्चानुर्मास्याः पा
शुका अवदेचाइति भेदकानि बहूनि। तेन भिन्नान्येव। अपि च पितृयज्ञेऽपि ह
विषां सर्वेषामवदानं पशुपुरोडाशे प्रातिषिका तस्मात्पृथगनुनिर्वापइति सिं
द्धं। नन्वेवमपि वरुणप्रघासेषु प्रतिप्रस्थातोदक्षिणस्यां कर्त्तेन प्रत्तः। यदा
यथादैवत पशुविधिनाप्रतिप्रस्थातुः पाशुकं कर्म प्राप्यते तदा प्रतिप्रस्था
त्रेतरं तर्थमाक्षिप्तं कल्पनीयं। आग्नीध्रावातस्कार्यं श्वयं वेति संदिह्यते प्रति
प्रस्था त्रेतरं कल्पनीयं। कुतः। योगपद्येन पदार्थानुष्ठाने प्राप्ते नैकेनोभयानुष्ठा
नं कर्त्तुं शक्यते। यथा चाबालावसोकोदिश्यपणीतं यथा वोपयष्ठोमइति न त्वेवं
हृयोर्वरुणप्रघ्विकयोः कार्ययोरूपयजनयोः को नाम वारयति मर्यादाभंग
एवदुः करः प्राक्। अयुक्तमिदं। अर्थाह्वति त्रकल्पनमभिमतं च तर्हि दक्षिद

क्षिणोस्यां प्रतिप्रस्थातुः संवंधविधानं तस्माद् यदि च युगपदनुष्ठानं प्रा
पितात्र प्रसंगे। अस्माद्वृत्तानामेकेनैकेन विकर्तव्यं। ननूक्तं वचनविरोधाभ्याम
न्योध्वरणीयां कृतानुकरत्वेन मुख्यं पदार्थविधायत्वेवायं कुर्यान्न स्वीयं चावि
धायेति युक्तं समाख्ययातस्य यमं प्राप्यते वाक्येनेतरः पश्चान्न मुख्यं वा प्रथ
मं समाख्याबाधेन वाक्येन मुख्यो विनियोगादध्वर्युत्वमेव कर्तव्यं। पश्चात्स्य
तिप्रस्थातृसमाख्याप्रापितं। उक्तं च भट्टैः शांतरे मुख्यासनेभ्यो नुसंसर्पमि
तणीति। ननु यत्र प्रतिप्रस्थाउर्युगपत्कर्मद्वयं प्राप्तं तत्र कथं कर्तव्यं य
था कृतानुकरत्वेनानुयाजेष्वध्वर्युप्रक्षेपानंतरं प्रक्षेपः प्राप्तोति उपय
ठोमश्च सवनाग्नीध्रकर्तृकः स्वशब्देन प्रति प्रतिप्रस्थातुर्विधानादेवमप्य
ग्नीध्राग्निक्रियमाणे कथमुपयत्रानुष्ठानं कर्तुं शक्यं। अपि च यत्राग्नीधो
पि युगपत्स्वपदार्थविधानं तत्रावश्यमन्येन भवितव्यं यथा शामित्रे प्रत
पत्ति शामित्रेकं शमानीहवनीये प्रास्यस्य ग्नीध्रेणाग्ने चाध्वर्युर्वा योवेरिति
। तेनावश्यं तत्र भवितव्यां प्रतिप्रस्थातृत्वयेणास्याऽस्तं वा यौगपद्यं तत्र क्रिया
याः प्राधान्यात्तदुपरोधेन कर्तुं कल्पना युक्ते। तिदक्षिणास्याप्युक्तं तमागच्छ ३१

देवप्रतिप्रस्थाता रमाक्षिपतीति दक्षिणस्यां तत्कर्मानुरोधेन ध्रियत
एवं प्रतिप्रस्थाताह्यहं वकार्यानुरोधेन लिंगंतरकल्पनं तथा त्रिणत्रेह्नोषो
न्नेतारो नुकुर्वीतेति विरोधेपि। अथोन्नेतराट्स्नातको वा ब्रह्मचारी वेति। अ
थवोत्तरेपूपमुछ्छ्यंतीति वचना सर्वपूपोच्छ्रयणस्योत्तरस्यां विधानात्
। अध्वर्युकर्तृकमेव मारुतपशुसंबद्धं कर्म्मनवि धानीति प्रतिप्रस्थातुरेव
खंकर्मेति नाक्षिप्यते तस्मात्कल्पनीयः प्रतिप्रस्थाता। तत्रापि उत्तरस्यामु
ख्यप्रतिप्रस्थात्राकर्त्तव्यं दक्षिणस्यां स्वकर्म्मादिति येन॥ छंप्यते तस्मात्क
ल्पनीयः प्रतिप्रस्थाता। तत्रापि उत्तरस्यां मुख्यप्रतिप्रस्थात्राकर्त्तव्यं द
क्षिणस्यां स्वकर्म्मादिति येन॥ छंनावसति। छदिरादिना छादितोत्तरवे
दिरंतां रात्रिं वसति स चायं सोमधर्म्मस्तत्रैव वमत्रैवव मत्स्यपदेशात तस्मा
छंन्नेतां रात्रिं वसती। तिानन्वविशेषेणात्रैव सर्वधर्मान्प्रानं। सस्यां नहि
नेतस्यघ्यापि क्रियमाणो विरुद्धं नेरात्रिवासमुसद्म स्वविरोधी उक्तं च सघस्त्वं
सर्वविहृतीनां सद्म्रत्वं काशङ्कन्निर्नेवविपक्षेक्रियाः स्युरिति। तेन सघस्त्वेद्धं
नेरात्रिवासमुसच्यस्त्वविरोधी उक्तं च सघस्त्वं सर्वविहृतीनां सद्म्रत्वं काशङ्क

चा. ग्निर्न विपक्षेऽग्निः पाः स्पृशिति । तेन न समघासेना विरुद्धं स्थादनाद्यपि धर्मं जा
३२ तं भवत्येव केचिदस्मादृविवासवचनादेव गृह्यकालमन्त्रेक्षंति । तदयुक्तं । प्र
ज्वलदाधकाभावेन वचनप्रापितस्य समघास्य लिंगमात्रेणेवाधितुमश
32 क्यत्वात् । गतस्यैतत्रभावेतदप्याद्रियेत । अग्निवत्सोमोऽस्य चर्म्मध्यावका
शात्वत एवात्र धर्म्मो विधानात् । तत्त्वा घवापात्रोपदेशो न पुनः सोमे प्रय
त्नः कर्तव्योऽपयास्यादिति तत्र सोवामवोच्यते । अग्निप्रणयनस्योपविवपना
त्कृते ति तस्मादितो निदिमं राज्ञिच्छादनोपेतं यथाप्रानुयादिन्येवमर्थमत्र
वसति गृह्णाणां । प्रातः पंचगृहीतं गृहीत्वाग्नीप्रणयनी धाम्यामुपयम्य प्रा
त गृह्णणमपिराज्ञिवासयोगे न संतवा नदर्थीमेवापंचगृहीतमाज्यसंस्कार
पूर्वं गृहीत्वाग्नीप्रणयनीदक्षिणेनरविद्याः । तेनाविशेषाद्धर्म्माणां न
तु कुर्वरेणाग्नारानिधाम्यामप्यंगारानाविंविधान्वदी । साहृत्वा प्रणयनं
पूर्वाग्नेश्च तन्त्रेवावशेषणं परमुपम्यउपसमीपे मन्त्रिकाग्निर्गृहीत्वादधा
म्यां प्रयतः । इदानीमिदंविवापान्तह्यो: प्रणयंतीतिपत्तत्स्वाहृत्यस्येत मक
र्षनमर्थवादरूपं गुणार्थमुत्सर्थमुच्यते । उतत्प्रणयनापधर्म्माः सोमेवि ३२

हिताग्निघृतं मप्रासं प्रणयनमन्त्रप्राप्यतइतितन्त्रसूत्रैरेवसर्वाङ्गिण्यः
॥सर्वैवाविभङ्ग्या प्राकृतत्वात्। प्राकृतं चोदकप्राप्तमिदं प्रणयनं। यत्न १ तत्तः
।सर्वविभङ्ग्यकर्षणाभ्यामुभयत्रोद्दूरणं कर्त्तव्यं। न च मिद्धोहेतुः प्राकृत
स्यानवधारणात्। नहि प्राकृतं प्रणयनशब्देन वदितुं शक्यते। येन तद्देवप्र
त्यभिज्ञायेत धान्यानयनं हि तत्र प्रासिद्धं। तस्मात्र विशिष्टमस्ति प्रकर्षयो
गाद्दूरनयात्तेन प्रणयनमिदं प्राकृतमेवाधिकाद्दुच्यते। तस्मान्नित्व
ञ्शेषमुभयत्र विभङ्ग्योद्दूरणमुच्यते प्रणायंतीति। प्रणयन ६ सोमाद्धा
व्यत्वात्॥ प्रणयंतीति प्रणयनमिदमुच्यते। नोद्दूरणं विशेष्यते। ननु प्रय
नमधर्मकं भावार्थमात्रं विधीयमानं धर्मापेक्षं प्राकृतान्नेव धर्मानिग्र
ह्णीयतितोपि। प्राकृतमेव॥ नैतत्। किं तर्हि सोमादनएव धर्मान्नगृह्णीय
तिकुतएतत्। वाच्यत्वात्। उच्यंते हि ते सर्वे प्रणयति नास्वकारकोरचिना
याः क्रियाया अभिधानात्। तेनात्र प्रणयंतीति सोमिकधर्मोपेतप्रणय
नं विधीयते। अपि च। सोमाद्धेदि दं प्राप्यते तर्हि वाच्यां वक्तव्यं विधेयं स्या
त्प्राकृतं हि यत्राग्निष्ठानं हूरयंतिकं वातत्रा वोहके न प्राप्यस्य त्येव अतः ते

चा मादेवविध्यानव्याख्यानात्। न स्वप्राप्यते ह्वयोः प्रणयनमिति॥ प्रकृते वीना
३३ मत्वाद्ग्रहणं गुणार्थमुत्तरावेद्यग्निनिधानात्। यदुक्तं प्रकृते। प्राकृत
मिदं चोदकप्राप्तिमापितं तत्र तद्धर्मकं भवेत्तराबाशब्दस्तघा चर्नकोत
33 प्रकृते। कुतः अनामधेयत्वात्। तस्याग्न्यस्योद्धरणस्य नामायत्ततेन ग्रहणं
गुणार्थं गुणसंबन्धनार्थं स्याशप्रकृते रनामधेयत्वादिदं प्रकृतेः प्राकृतस्योद्ध
रणस्य नाम तेन ग्रहणाभावाद्गुणार्थं ग्रहणं वा तत्त्वर्थः। तेनोत्तरवे
द्यग्निनिधानादिहप्रणयनमिति सोमिकं सधर्मकं प्रणयनमुपदिश्यते
तत्र हि श्रुतिरुत्तरवेदिकामे भिन्नाएव धर्मा उपदिष्टाः। इहापि उत्तरवेद्यग्निनि
धानात्तैरेव धर्मैर्भवितव्यं। यद्वा कर्कादिभिर्व्याख्यातं तरमाश्रितं तत्प्रकृ
तानुपयोगाद्दाकस्मिकं स्यादुपेक्षणीयं यदि स्यात्तैर्न भवितव्यं तर्हि प
शावेवोपदेशो युक्तोसंदेहार्थे। अथ स्याद्यग्निनिधानं तावदिदं शसिध्य
र्थमुपदेशस्तर्हि वरं गौरवमुपदेशस्यानुसंदिग्धोपदेशनं। तेनास्मत्कृ
तव्याख्यायां वोपदेशस्य चरितार्थत्वमिति सिसेवत्यायसी। कृतानुकरणे च
प्रतिपत्तव्यानुरपी ध्रौन प्रणयनं युक्तं। इतो यप व्यावर्त्तकस्य येन सौ त्रामरख्या ३३

दिकरोतिदक्षिणेनास्यां वरुणप्रघासवदिति। वरुणप्रघासानिदेशो विशेष
श्रुत्या प्राप्तिमिन्नाहवनीयात्प्रणयनेन षदेनावग्नौ। आहवनीयासिद्धिये
नेद्विति। अतः सूत्रकारस्तस्यप्राप्तिनिदेशं कुर्वन्वरुणप्रघाससिद्धमाहव
नीयात्प्रणयनं गमयति॥ आज्यप्रोक्षणादेरुपयाग्नौ चाहाग्निभ्यां प्रहि
यमाणाभ्यामनुब्रूहि एकस्फ्ययानूदेही। ति। यदिहिविकृतावतिदेशात्सिद्धि
रेवान्नसूत्रणेन प्रेतायाज्जताग्निभ्यामिति समवेतार्थत्वाय द्विवचनान्तं।
प्रैषं नदनावेनसूत्रकारस्य सौमिकधर्म्मकं प्रणयनमत्राभिप्रेतं। आसं
यत्सं चगृहीतं प्रोक्षणी लौकिकीरुपयाग्नीध्रशष्ठाद् पश्येयथा वेदिग्र
हणोपदेशान्ताऽवयोरुपमनं। किंतु प्रतिप्रस्थातुर्हि नीयां आहाध्वर्युः
प्रेष्यत्यग्निभ्यां प्रहियमाणाभ्यामनुब्रूहीति। होतारं एकस्फ्ययामूदेही
ति प्रस्थातारं। पश्चाद्गावेकाग्नावप्रयो प्रहियमाणायोरुहानिरूढायांय
यावेदिहरणं निरूढायाम् विहोत्रात्खांखांवेदिं प्रत्यग्न्योर्हरणं कर्त्तव्यं
। यदुक्तं केण पूर्वसूत्रे परिहारः कृतः। प्राकृते पि प्रणयने प्रणयनीयानुव
चनं वचनादिति न दृष्टांतमिध्मापरहै षादेव न त्वधर्मके प्राकृते सोमधर्म्म

वा० प्रतिषेधे कृतिवन धर्म्माः प्राप्यपितुं शक्यंतेन स्मा घशः सु॥ यो रवाप्यत
३४ इति न्यायात्पूर्वभाग्य विहितमेव सोभाग्यंन नु बुद्धियोगात्॥ प्रतिप्रस्था
34
ता स्फ्येन लिखन्या वेदिश्रो णेः। प्रतिप्रस्थाता न्यापत्वंस्वम ग्निं कृत्वास्फ्ये
न जालोवांक रेणेति। आहवनीयपूर्वतिर्यग्गो॥ खामारभ्यवेदिं यावत्।
अनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्ययेनस्मै न्मध्यमाब्धंकोर्येएषवादेर्जघनाद्
र भवतीति श्रुते श्रुतावंतः पाद्यो वधि चेन तेनो भयाविरोधादव्यया भाव
आद्वात्पूर्वश्चद्वितीयोप्याडत्तेना श्रोणेः शाखां नरणत्॥ उत्तरवेदेर्वा। उत्त
र वेदिं यावद्वापरिलिखति। अत्राप्याड धाहारः॥ वेधेतरे स्थितोदडुत्तर
वेदिंप्रो क्षतीद्रघोषइतिप्रतिमंत्रं प्रतिदिशंयथालिंगां वेघोरंनारडत्तर
वेदौ पादावर्ढ्ढं नि हितउभयत्राव स्थितिर्भवतियदातदावेधोरं न रे स्थि
तेभवति। यथाछायातपयोर्मध्येवस्थान मुभयत्रावस्थित्या। तेनोदडाव
स्थितउत्तरवेदिंप्रोक्षति इंद्रघोषइत्येभिर्मंत्रैः प्रतिदिशिरां प्रतिमंत्रं प्रोक्ष
णं कुर्यात्। क्रमस्तु यथालिंगं यस्यादिशोयस्मिन्मंत्रेलिंगंतत्तमंत्रेणमंत्र
क्रमेणैव प्रोक्षतियथादेवैनेधिरयइंद्रक्षिणात उत्तरतः पश्चात्पुरस्तादि ३४

स्पृहः सम स्वेला र्थत्वा त्॥ दक्षिणा ६. स सहितं बर्हिर्वेदि शेषं निषिंचती
दमहं त संवारमुमित्यभि चरन्॥ प्रोक्षणी शेषं बर्हिर्वेदिवेदेर्बर्हिर्दक्षिणो
स संलग्नं निषिंचति। त्यजामि इदमहं त मितिमंत्रेण अभिचरन् अमु
मित्यभिचर्यमाणस्य नामादिशेत्॥ वारिन्यक्तरां मध्यमशं नु मारभ्य कोणं
यावद्दहिरेत्या संलग्नमेव बर्हिर्निनयति॥ ७॥ नाभ्याः श्रोण्यंशेषु पंचग
हीतं जुहोति स्य अक्तयाद दक्षिणे ६. से श्रोण्या ६. श्रोण्यां मंसेम ष्वे च हिरण्यं
पश्यन्ति ६. स्पसीति प्रतिमंत्रं॥ प्रोक्षणाउत्तरवेदः पद्मनत्वानस्यामाभूदिति
नाभ्याः श्रोण्योरंसयोश्च पंचगृहीतं प्रत्यग्नहीतं जुहोति। अह्रकालोहित्ये
नतदेवोथ ते दक्षिणांशे प्रथमं नत उत्तरस्यां ६. श्रोण्यां ततो दक्षिणस्या
६. श्रोण्यामुत्तरे शेचमि ६. स्पसीति प्रतिमंत्रं पंचमेन मध्ये सर्वत्र होमं हिर
ण्यां पद्मपद्म नायं हिरण्योपरि होमः बोणोष्ठविधानादर्शनमात्र एवोपयोगा
द्धि एण्पणापस्यएतए बाधत्रो कं पश्यन्तत्र हिरण्यं व्याघारयतीति। तेनयत्र
कुष्ठा दर्शनमात्र एवोपयोगाद्धि एणं वनस्थितं पश्यता व्याघारयितव्यं नव
कोणादारभ्य हिरण्यं पावद्व्याघारणी यं कोणेष्वेव विधानात् हिरण्ये चावि

विधानात्॥ ऊर्जे भ्यस्त्वेति स्रुचमुपस्तृणाति। पंच महोयायपतिम्नांस्त्र· चमुपस्तृ
णाति ऊर्ध्वंकारो नितिस्र ते भ्यास्त्वेति मंत्रेण रिक्तत्वाद्धान्त्रापगत्वरं॥ नाभिपे नुदार
वेः परिदद्दाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति प्रतिमंत्रं परिधि शब्दाद् उत्तरवेदिं परितो मा
भूदिति ग्रहणं। नाभिपे नुदार वेः परिदद्दाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति प्रति मंत्रं
। परिधि शब्दाद् उत्तर वेदिं परितो माभूवन्निति ग्रहणं। नाभेः परिधाना
त्स्मादेशमात्रैः परिसर्वतः सर्वस्यामपि प्रासो पूर्ववन्मध्यमदक्षिणोत्तरा
न्क्रमतः संख्यावननदुरजानध्रुवोसीत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रैमुपधानं। अ
ग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगंधितेजनहृद्यमुकाढं· श्वापरि शीर्षण्याः
। अग्नेः पुरीषमसीत्यनेन मंत्रेण नाभौ निवपति। गुग्गुलुसुगंधितेजन
रोहीसंपुष्पहृद्यखुकाढस्मीमललको परिजातान् एलाशं भरान्निवपति॥
अभावेन्याः। शीर्षण्याभावे अन्या अन्यप्रदेशे समुद्भूताः॥ तेष्वग्निं नि
दधातीति तेषु संभारेष्वग्निं निदधाति उत्तरं उद्धृतावोक्षितेन दक्षिणामिति
ववनात्। तथोत्तरवेदियोगेन नाभियोगेन च संभारविधानादुत्तरस्या
मेवतयोः सम्भावाद् उत्तरस्यामेव निधानं॥ उद्धृतावोक्षिते दक्षिणं। उद्ध ३५

तावोक्षितेसत्सु संस्कारे षुदाक्षिणांनिदध्याति। यत्तु यंचानामुपलक्षणा
र्थमिदं ग्रहणं तन्नतेषांस्मृतितएवप्राप्तेः। अततत्त्वास्योत्तरकालमधि
कमिदंहृयंश्रोतमुच्यनेतस्मात्संसेवसंस्काराः। उपयमनीहृपनिवपति
। अग्निसंनिधानेननिवपति। एवंचोपक्रमोपसंहारानुरोधेनसधर्म्म
कमेवात्रप्रणयनं प्रतीयते। नवाभिदेशसिद्धिः प्रयोजनमस्योपदेश
स्ययावतामन्त्रोपयोगायोपदेशस्तावतामेवोत्तरत्रातिदेशेन लाघवं
तुपदेशश्चात्रक्रियमाणः संदेहापत्तिगौरवं प्रयोजनवत्तिस्थानेवि
धीयमानोनशास्त्राधिक्यमवलंबतइतिनगौरवगंधः। प्रापितुनिःसं
दिग्धोःपदेशोनान्यंतलाघवंतस्यापिघविं। विद्युच्यतेकर्कादिभिः। प्रणा
ताघ्रतः। अतःपरंप्रणीतादिप्राकृतंकर्मप्रकर्त्तव्येशान्त्वतइतिनवक्त
व्यंपाठादेवातःपरमर्थलाभात्। नप्राकृतस्याग्न्याधानादेःप्राबल्या
दग्निस्थापनोत्तरकालंक्रियमाणस्याग्निस्थापनंनिर्हृतमितिबुद्ध्या
माभूदित्यतः शास्त्रेणोत्तरपदार्थस्यपूर्वपदार्थानन्तरानुप्रवेशानिवारके
णपूर्वमुद्धरणाग्न्याधानप्रस्तरणशाखाच्छेदादिकरणात्प्रागेवमि

चा. निर्वृत्ता इति निर्दिश्यते। यत्तु कर्णवेधप्रभृतीनां शब्दं समुदायशक्तियोगेनार्थ
३६ प्रत्यायकत्वे व्रतोपायनसाहचर्यात्तत्समर्थं द्रष्टव्यत्वमपि वलाप्रोगमाश्रित्या
व्याख्यायते। प्रणीतत्वादि यास्याग्न्याधानस्यान्तरादीनि तत्प्रणीतो
36 त्कृष्टविधिषु प्रणीताद्दक्षिणान्तः परियन्ति वेद्यां प्रणीतोत्तरेण यतिव्रतोपा
यनप्रणीतेत्यादि तत्र तत्र समुदायात्तत्र शब्दरूढिः प्रतीयमानः कारणं विना
परित्यक्तः। तथा प्रणीतादिविधायाभ्युक्तं व्रतोपायनादिपक्षे विधीयमा
नं ततः पूर्वत्वं प्रणीतार्थस्य नास्ति किं तु प्रणीतानामुत्तरकालत्वं निर्दिश्यते
न चाग्न्याधानं प्रन्तग्रहणादुत्तरकालं येनाभ्युक्तं व्रतग्रहणं तत्पूर्वं पुनः प्रसीत
रेण विधीयेत व्रतोपायनप्रणीतादावपि व्रतोपायनसहचरितमुत्तरका
लं प्रणीताप्रयनमेव प्रसिद्धं तेन पूर्वविरुद्धव्याख्यानं फलमिदमिति शिष्टै
रूपेक्षणीयं। व्रतोपायनं वाभ्युक्तं चेत्। अन्त इति वर्तते। अतो निनिभाना
नन्तरं व्रतोपायनं वा पूर्वं कृत्वा प्रणीतादिकार्यं यदि तत्पूर्वपदार्थानन्तरं स
क्रमो व्रतस्य वरणानन्तरं प्राकृपद्धासादनान्तं कृत्वं स्यात्। अक्ते तु तस्मिंस्तस्मि एम
न्नवसरे प्रणीताप्रणयनाद्येवात्र कर्तव्यं। यत्तु व्रतसवरणानन्तरं पदार्था ३६

धर्म्मावधारितंवक्तव्यंभवति।।तस्यस्वयमेवतत्त्वावधारणात्प्राप्तिर्भवि
ष्यत्येवतस्मादयुक्तोपन्यासापवर्गप्राप्तस्येदमहात्तंवेदिति।।नित्येभ्यो
धिकाम्यैंद्राग्नःपयस्येवारुणीमारुतीकार्यएककपालः।आग्नेयादीनि
पंचानुक्रमस्यएनासर्वत्वेतिसर्वपर्वसंबंधेननित्यत्वात्।तेभ्योधिकान्यस्मि
न्पर्वण्यपन्यंते।ऐंद्राग्नोद्वादशकपालःपुरोडाशःवरुणदेवतामरुद्देवताव
पस्याद्यथान्देवताकश्चैककपालःपुरोडाशःकार्यः।।छ।।नानाद्यनिर्वाप
णांनिर्वपयितुरधिश्रयितुश्चैकासंस्कारस्यैककालत्वेनसहकृत्वात्तेनसं
स्कर्तुंशक्यत्वादेकत्रसंभवत्यावदानकालेप्रविभागेप्रासडव्यते।नाना
द्रव्यगाद्यनिर्वपणंकार्यंकार्यप्रयुक्ताहिसंस्काराभिन्नंवकार्यमाघारादि
तंत्रसमुदायःप्रधानानुष्ठानदेशेतेदानत्।दक्षिणांप्रतिप्रस्थातुः।मारुतीं
सहाद्यांप्रतिप्रस्थातादक्षिणास्यामितिवक्ष्यतितत्रासादनमात्रमेवतेन
कार्यंतद्योगिसकलंकर्मवानत्रसकलंकर्मदक्षिणस्याःप्रतिप्रस्थातु
र्भवति।नासादनमात्रंप्रधानमपिपुगपद्विधानान्त्वाध्वर्युणाकर्तुंशक्य
तोनेनविशेषाद्दन्येनकर्तव्यमित्यर्थः।संनिहिततरस्यप्रतिप्रस्थातुर्भव

वा.
३७
37

नि। अथवा पूर्वोत्तरप्रधानानि बहूनि मारुहीतः धर्त्तव्यान्यथ चेत्तेनन ज्ञाय
ते पूर्वेभ्यस्तु उत्तरोपदेशादुत्तरस्यामनुष्ठा वा पूर्वोत्तरप्रनानि बहूनि माहेरु
तीनः कर्त्तव्यान्यथ चेत्तेनन ज्ञायन्ते पूर्वेभ्यस्तु उत्तरोपदे· शादुत्तरस्यामनुष्ठा
नमुत्तरेभ्यः पूर्वोपदेशाद्दक्षिणस्यामिति तत्राविरोधे भूयसामनुग्रहो
न्याय्य इत्याग्नेयादीनि सप्त पूर्वाणि ततः षाद्दक्षिणस्यामनुयानंतरनुरोध
नोन्तरस्यामाकन्यारत्तकृत्तेयं नत्वेकस्योत्तरोत्तस्य कस्यानुरोधेन दक्षि
णस्यां मारुत्यारत्नतउ भनेयत्वात्तिप्रस्थानुमीरुनीकर्मोत्तरत्वाच्च कर्त
त्वेन स्योत्तरोत्तस्य कस्यानुरोधेन दक्षिणस्यामारुत्यारत्नत संबद्धं तद्द
क्षिणं भवति संस्थापनं हि कायेन तत्तद्दग्य थास्यात्॥ ध्रुवायाः पुरस्तात्
प्रत्याज्यमास्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसीति समिद्धं तेवा। ध्रुवायाः पु
रस्तादिति। धोवाद्य ग्रहणं पुरस्तात्प्रेयां वहि ध्रुवादेशः कालो दिग्वायेन त
द्ववधिना पुरस्तात्संबंधः स्यात्। अतएव पुरस्ताद्योगो ध्रुवाज्यग्रहणपु
तः कालो ध्रुवेति। तत्र ह्यवदानं गृह्णामितद्वपरिज्ञानत स्वरूपमिति तत्स
रिज्ञापनायाह। आज्यं दधिमिश्रं दध्वामिश्रमिति तत्परिज्ञापनाया ३७

हा आज्यं दधिमिश्रं दधिमिश्रमिति द्रव्योपसर्जनं चासंस्कारप्रयो
जकत्वेनाज्यस्य प्रदेयत्वादनुयाजार्थेनायाश्च वक्ष्यमाणत्वात्तस्याज्य
स्यानन्यसाधनत्वात्तदेवं पात्रान्तरे मिश्रणीयं तदनुग्रहवग्रहात् । ज्योतिरसिअ
वेन मंत्रेणोपमर्दिकारेण गतेरेव हव्यानामंत्रस्याप्रकरणस्थः परोपदेशा
भावात्परादिना पूर्वोत एवगमनाभावोऽसमिदंनेनेत्युक्तं न भूपभृत्तदुपधार
णार्थत्वं समाख्ययावगतं पञ्चनुयाजार्थोऽपधारणं तत्संगात्त्रेनपात्र
मात्रेण ग्रहणमापाम्नितिवेत् । नैतत् । नहि मुख्यकार्येण योगे लभ्यमाने गौ
णो योगः कार्यसंबंधोपयोगी पुनः स्त्रुवानुयाजार्थोऽपधारणार्थत्वे मुख्य
मंगत्वं वाक्यप्रतिपन्नं स्यात्समाख्यया चरेमप्रमितमदृष्टार्थमंगं गोपकारक
पाघ्रमीयेत्वं तस्यादनुयाजार्थद्रव्यधारणार्थत्वादुपभृतो यत्र प्राथम्यास्य
याजार्थद्रव्येण संबंधसाधारण्याद्दर्शपूर्णमासान्तत्रोपभृदंतरमुत्पादनीय
मनुयाजार्थस्य षड्वाज्यधारणाप्रवृत्तत एवास्याकार्यप्रयुक्तत्वेनासादनप्रा
णसंमार्गोः पभृतामादनानि भवंति । यत्र त्वपधारणं तत्समाख्यया प्राथमा
णं न निवार्यते । अत एव यत्र यजति धर्मेणानुदृष्टादितद्धिकारेणावाहोमस्त

चा॰ त्रसर्वत्रावधार्योपभृदितियतः स्कः ऐ ऐद्रानस्येसप क्रमानस्मादुद्धेनदे
३८ वस्कःवोऽपदानमुवाचेसप संहाराच्चोभयोः समुदितयोरेवादानं विधीयते
।मध्येचाश्रावणादीनीयजस्य व्यभिवरितधर्माणां धर्मविधानानयजा
तिसंबद्धमिदमुभयोरादानमितिगच्छातेतथाधारणामपिहित्वाविशिष्ट
सेवप्रगृह्यबाहुल्कवोधारयंतीति। ननजुहूसाधनेयजतौसर्वत्रोपभृत्स
तिग्रहनियमः सिद्धः। कुलापर्याहूत्सोपमृषदास्यग्रहणमुपदिश्यतेति
दिश्यते। वा तत्रसर्वत्रानद्यधिनिदधादितितेनदधिधर्म्मादौ स्रुगंतरला
न्तोपभृद्धारणं॥ अनुयाजार्थे॰ सर्वत्रासर्वत्रय त्वकचनपृषदाज्यग्रह
णमुपदिश्यतेतिदिश्यतो वा तत्र सर्वत्रानुयाजात्तेनकर्त्तव्या॥ ननु ते
नवैश्वदेवेषिप्राप्यंते पूर्वत्रानुयानार्थमनेनभवितव्यां सर्वश श्वनि
रंतु शत्वेनवर्त्तमानः प्रकरणेनव्यवच्छाप्यतेततः शुनासीरीयेनग्र
हं तिपृषदाज्यमितिनिषेधउपपद्यते वैश्वावैश्वादेवेचनिषेधाभावा
आपितमेवानेनतदिदं गर्हमक्षरं श्रोतोनिषेधः प्राप्तिश्वात्तः किं केन
मंगतंततोद्धयोरेवपृषदाज्यंनत्रिषुतेनभर्हयज्ञव्याख्यानां।नावितंय ३८

तोवाक्यमेहोऽपि नालोचितः। जुपभृतासादनं। मास्रुवाज्ययोगेन स्रुच्यु
पभृन्मद्रव्ययोगे द्रव्याभावेप्यन्यउपभृति प्रयुज्यत एवेति दृष्टद्वाद्याधा
रायामाप्योपभृत एव मंत्रउपसादने योज्यः। उपभृतेति छंदोरूपला
स्तत्रस्यदाएयो ज्ञेयं। प्रियेण धाम्नेति वाविशेषोपदेशात्तन्ननुस्रुगासाद
नं प्रतिमंत्रविशेषतो विधाय प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीदेति। या
दृन्यद्भविरिति स्रुगंतरविषयो मंत्रः प्रतीयते। नैवासादनं स्रुगंतरस्यो
दृष्टद्वाज्यस्यपुक्तामिति परिवोदितउच्यते। अविशेषोपदेशात्प्रियेण
धाम्नेत्यासादनं प्राप्येत नायमेविशेषोपदेशो हविषाविशेषसंबंधात
न स्रुगासादनानंगरं क्रमप्राप्तं यद्धविषश्च पुरोडाशादेरासादनं तदने
न मंत्रेण अथवा पत्रनामि स्रुक्संबंधकृतो विशेषस्तत्र हविष असादनउ
पदेशोयं तेन पुरोडाशादेः। पात्राभावात्तच्छस्यासादने प्रियेण धाम्नेतिप
योक्तव्यं न व स्रुगासादनानंतरपसंबंधकारणमन्य श्रुत्यातद्यतिरिक्तहवि
षासंबंधित्वात्तस्मादोपभृन्नैवासादनीयं॥ उत्तरं वारस्कालत्वात्ता ध्रुवा
ग्रहणकालादुत्तरकालं वाग्रहीतत्वांनुतः। मुख्यकालात्तु एधेनांगका

चा· लकमस्यपुनस्त्वात्मुख्यं च ध्रौवं कार्यमाज्यभागनिर्वृत्तिः पार्षदाज्यस्य
३९ चानुयाजानां तन्त्रकार्यत्वम् एवकारणानां न्यायस्य इष्टकृत्तरं वा परकाल
त्वादित्युक्त्वा त्याते। वा सर्वीमवान्नपप्राप्तक्रमानुरोधेन प्रकृतौ प्रानुयाजार्थ
39 माज्यमुपभृति ध्रुवायाः पुरस्ताद्गृहीतं विकृतौ पृषदाज्यं तत्स्थानापत्त्या त
त्प्रेव ग्रहणानं तथमिति पुरस्तादेव ग्रहणेनायं कार्यक्रमाभीष्टः स्यात्त्वहिं प्र
कृतौ कस्मात्तत्स्यादिति॥ प्रतिप्रस्थाता च न वा॥ प्रतिप्रस्थातापि पृषदा
ज्यं गृहीयात्। वा न गृह्णीयात्। आत्मग्रहेन श्रवणात्। अथ यदि प्रतिप्रस्थानुः पृ
षदाज्यं भवति। तस्माद्द्वाभ्यां न यतेइति यदि शाट्ययोगादेकप्रत्ययान्तेन
ज्येन वानुयाजाः प्रतिप्रस्थानुः पृषदाज्येन वा यदा पृषदाज्यं गृहीतं॥ ॥
प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निमंथनाश्रुतप्रथाश्रुतप्रैषयजमानवाचनहो
तृषदनादरणप्रा। ङ्गुलिपर्वाञ्जनावांतरेडाभागाद्यापराग्न्यवभृथात्रप्र
तिप्रस्थाता। ऐष्टिकधर्मो यः पाशुके उत्स्थितत्र भेदात् प्रणीतादि भवत्येव प
त्नीसंनहमंतु तंत्रेणैकत्वात् प्रतिदेवतेपि। अग्निमंथननुप्रतिदेवते
द्वयथवयापशुकं तंत्रप्रापितस्य निषेधाभावात्। एष्टिके पशुनरेकतं न्यादंक ३९

त्रापि कृतमग्नेः संस्कारकं मन्वथेव। नन्वेवमग्निमेदाहुती यो पि संस्कार्य
एवमयं यथाध्वर्यवेनाहवनीयाग्निं मंथनतयापि वैश्वदेव धर्म्म चेनाश्वया
न्द्भवति तद्धर्म्म वयपश्चात्तदापहविरवयात। सर्वोत्तरस्यामेवाहुतीति तत्रैव
मंथनं। अत एवापाघहवीषः। अग्निमंथनीतिपस्यहविषां वहुत्वनास्ये
वमंथनं तत्रवा अध्वर्योरेवैव प्रतिप्रस्थातुर्निषेधः। प्रणीतानां वोत्तरत्रप्रस्था
पपानमहृदृष्टार्थमुक्तं तद्युक्तं तरस्यामपि तत्रप्रस्थापितेदक्षिणस्यामप्य
प.ष्टमुपकरणेष्वेवोत्तरत्रोदकान्हिं चाविशेषात्। परमाश्रुतेराधे.वासस्कृ
तासंस्कृतेवेति कृतत्वान्नक्रियते अग्निमंथनस्तक हेतु। श्रा। श्रुतप्र
स्याश्रुतेतुः परिसंख्यानान्न प्रतिप्रस्थातुः। वद्यदध्वर्युरेवाश्रावयतीति
तघलिंचवावाक तं अयम ध्वर्युरेवनाएतिन प्रतिप्रस्थातेनि अत एवय
तेषां दि प्रोषमाषिवाचाविस्यमाणो निषिध्यते। आश्रावणादि साहव
र्यादयामेव प्रैषः। प्रामान्यं वातेन प्रोक्षणीगसादये चैवमादेपयार्थे
मंत्रहोपि भवति न ~ मस्याश्रावणमग्नीध एव प्राप्तं प्रत्याश्रावयत्यग्नी
दिति तदध्वर्युच्छानापन्नस्य प्रतिप्रस्थातुरग्नीधः कर्म्मकथंप्राप्तं येन

चा प्रतिषिध्यते। अपि च आश्रावणस्य प्रतिवचनं प्रत्याश्रावणं तदाश्राव
४० णानिषेधेन निषिद्धत्वात् पुनः प्रतिषेधो ऽतिरिक्त एवासत्यं॥ अध्वर्योरे
करूपादेकेनापि कृतं द्वयोः कृतमेव ततोग्नीध्राकृतेन निषिद्धत्वात् पुनः
प्रतिषेधोतिरिक्तएवासत्यं। अध्वर्योरेकरूपत्वादेकेनापि कृतं द्वयोः कृ
तमेव ततोग्नीध्राकृतेनखं साधयिष्यति। हीनव्यापाररूपत्वात् तदिह प्रति
षिध्यते। अथवाय स्वयं प्रासं नकरोति तदुच्यते। नो कारयति संयोऽयं ते
नाग्नीध्रान कार्यते॥ अथाश्रावणावाचश्च पुनरेवोच्यते तेन तथा चं
प्रेरणं तस्मादाश्रावणं परस्परं तु। उभयोरन्यकार्यत्वं तो पकारः परस्परं ते
नन प्रेरणं प्रत्याश्रावेद्वथक पुनः पुनः वाचनं नक्रता वाऽस्येयद्वस्येति द्व
थक्पृथक्। होमे तासां विधियस्मात् स्यपदार्थे समुच्चयात्। स्कंदने न भवे
देतन्नाचेकपशुपाशुकेविस्मोः कर्मर्योर्द्विवाक्यं स्याघदुक्तं कर्क पुनितः। त्
तानुकरभावेन नहि सर्वमिहाप्यते। अन्याश्रितमिदं यस्माद्वाचनं वाश्च
यो पदाहृश्यते यत्र तत्रैक कर्मणि ज्ञायते तु तां पूर्वं चषालमालभ्यवा श्यचे ४०
दं विधीयते। तदभावात्तदाश्रितं प्रापितं कथमुच्यते। पत्निसिचितत्र एतस्मा

शं भवे प्रति दैवते। दक्षिणास्यां हि यूपोस्ति पशुस्तदाश्रितं तु यतः। वाच
नं प्रति प्रस्थानवानाध्वर्युः। सर्वमाचरेत्। अनुयूपेषु को धर्मो यूपाग्रगण
तापतः पशूनामपि तेन स्यादेकादशिनि धर्म्मता। तद्धर्म्मत्वेन नैषां किं
प्रमाणमथ पूर्ववत्। किं वा पशुकमेवेति नियोम शय यूपता। पत्नी यू
पोपि कर्त्तव्यस्तत्पशुर्मुख्ययोजितः। एकादशिनिधर्म्मत्वं यदिह प्राप्य
तेन तत्। यूपानां धर्म्मता किं नु पशुपाशाविला॥ एकत्रिणोदग्नयेनेत्
द्वक्षो समानतः। उपाप्रब्यगणश्चेति सर्वस्यादेवमादिकं। नवाच्यं का
पसंख्यापि विकल्पेनात्र योज्यते। एकादशिनिधर्म्मत्वाद्धुबेनियमेन
नु। एकादेशोवतेपक्षे भवेयुरेक एव वा। नवाच्यं प्रतिपशुं यदेकोको
यिहितः सचानत्यपशुसंख्ययेनेषां संख्यावधार्यते परा। एकादशिनि
धर्म्मत्वात्स्वादिरत्वं प्रमाणतः। सांतत्यन एव गृहीतव्येति हूठो नैकरूपता
संभाव्येत यतो न स्यात्प्रमाणं यूपगं ततः। ऐकाहिकस्य धर्म्मस्य गणो ध
र्मोस्ति बाधकः। यथौद्गाग्नो न पेयानां पशूनां दक्षिणापि चा ऐकाहि
कपाशास्त्र्यां नस्यपत्नी संयाजबाधनं। तद्वत्यानाशनाता नेत्र्य श्चैत्रि चतुःसं

चा त्वयोरपि। अरग्निगतयोरेव अपरिमित आदरः। प्रमाणोस्यैवमेवामु
४१ त्तरेतरलाघवं। द्वादशग्रहणान्नात्रवितयश्चरलोपिना अनूबंध्यावपा
होमो मार्जनं कालमभ्यपत्त। तदभावात्कथं तस्य कर्त्तव्यत्वं प्रयुज्यते। नन्व
41 कर्म्म प्रधानत्वात्कालोंत्यो न्नापि गत्यतानि तशोभांगतेव वामेकादशि
नियोगतः। नान्यत्र तद्भावेनत्वाङ्गस्यस्यादनुष्ठितिः होतुरेकत्वादेकमे
वहात्र वषट्करनमुत्तरस्यांवरणमपि संस्कारकत्वेन संस्कार्यस्यैकस्य कृत
त्वादेव न प्रतिप्रस्थातुः प्रवर्त्तते। प्राशित्रस्मिति च वचनात्। अथाध्वर्युरि
व प्राशित्रमवद्यतीति। अगुनिर्यजनीचेकत्वाद्विजमाआन्यस्यैव त
त्कृतस्यैवाजनाय ग्रहणात्कृतत्वेन न पुनः कारणं। अवांतरेडापीडासंस्था
पकत्वादेकत्वाद्यस्कृत्संस्कृतापि संस्कृतैवेति तथा पुनः क्रियाहोतुश्चेद
तिशयाधानं तदस्यैकपाकृतमेव भागो स्त्वन प्रविप्रस्थाता वद्यति। ननु
यायस्यैक हविषि प्रतिप्रस्थातरि कथं भागप्राप्तिः। न हि सोनाप्य
विकारेन त्वा प्रशिर स्प्रि प्रकृतित्वादेवापूर्वत्वेनन प्रुए इडाशधर्म्मग्लाहक
त्वं भागाः प्रतिदेवतोपशुसंस्कारकत्वादध्वर्युः प्रयच्छतिस्त्र धूधीपुत ४१

मुच्चयइति अपराग्निकर्म्माभावेपि समुच्चयो नवेत्यवो। ननु कृतत्वादेक
यवेयत्नो संयाजनंतं युक्तं। सत्यं सर्वेषामिदं साधारणमिति नविशेषोवधा
रयितुं शक्यतेनन्याकर्त्तव्यमिति तस्याः सर्वाभ्योवदानं कारणीयं। शामित्र
स्याहवनीयविकारत्वान्नापराग्निता। तेनोयपहोमः। एवं यवकृयथादेव
तेन घृतावभृथनिषेधः सोपपदत्वान्निह यपपदोत्पूवमत्थो निषिध्यते।
तनप्रतिदेवतेपि पुरोडाशेन संभवो बहुदेवत्यत्वेन॥ येपितद्धर्म्मग्राहका
स्तेप्येकदेश्यादिनाविशेषात्। हृशेनैकदेवस्याएवाग्नेयवर्म्मग्राहका
आग्नेयस्यैवेतस्मिन्कार्यैकारणात्वमवधारितं। नं चतुर्द्धाकृतेन्यत्रा अथे
डायामेव हविरवदाननिषिध्यते। नत्रहविरभ्यवद्यतीति श्रुतेः। तेनाप्राश
प्रतिषेधोनर्थको भागेतिवाच्यावाप्राप्तिरिति। अत्रोघतो। इष्टयो त्रप्र
सद्य्यंतेनिमित्तान्तस्यनोरवपि। भागाभावोग्निशुध्याद्दो चोदकेनापितः
सन्तु। वनात्प्रतिषेधो यं नकृतत्वमित्यायतः। अथवा वातराडेवभागानद्द
हूयोगत॥ अन्येभागाइहेष्यंते। विहितशेषः ससमाप्तः। अपराग्नि
कर्माप्यत्र प्रतिप्रख्याता तानु पर्वविधपर्वार्वचनात्। अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्या

पत्नीः संयाजयन्ती ति अवभृथो पि वकारुण प्रघास घास सांग तयावारु
णप्रघासिक तंत्र ग्रहक मारुत याग जद भे दा स्यथा। गृह शमे दे न प्रासोनि
गा स्पतिषिध्यते। अथा स्यैवारु। णेपयस्या ये क्षामक षभिश्रमाहाया
वभृथं यंती ति दूरस विरोधाव धारणं। इष्यो तार णाव भृथं व्यावर्त्तयत्स्य
तिप्रच्छा नुवीवपन्धवभप।। कृतानुकारो न्यत्र दक्षिणास्यां अस्मान्यत्र
श्रप पर्युह स्तक र्मणि अध्वर्यो: कृतादनुपश्चात् करण इ शी। लाभवेत्
दक्षिणे स्यावेदा विति तद्व विति तद्व वि यागाग प्रधान कर्म्मणो स्यर्थः
। नैवं वेय न्सर्व लिङ्ग कर्म्मत स्सर्व प्रतिप्रस्थातुः प्राथमाण मग्नि संमार्गा
घ थाग्नी ध्रादि नान संयोति। सत्यं कृतमध्वर्यो रनुकरणं विधीयमा
नमध्वर्यु कर्यो व प्रतिप्रस्थातुः प्राप्यते नान्य लिङ्ग कर्म्मत तो न संमार्गाघ
नेनक र्त्तव्यं। एवं च हि प्रतिप्रस्थातके यथा दव ते मुख्य स्य कृतानुकर
णं मन्यस्य मुख्य प्रतिप्रस्थातृ कृतानुकारत्वं। बाविनेनि षिच्यो भयोः करी
णया वपति शमी पला श मिश्राणि। तस्ये पय मिद ध्य नयावानंतरमे
षवाजि नेष्ठ यक्या त्र योर्निषिच्य स्कृताभि धारान्याग्र मयोरर्षि पयस्य ४२

योः करीणवापः शमापलाशावापश्चाकार्यः। तयोरुभयोरेव करीणएया
वपति। तयोरुभयोरेव शमापलाशान्यावपतीति भिन्नसाधनयोरेवा
पयोर्भेदेनोपदेशात्। ननु शमीपलाशमिश्राणीति सूत्राणां मिश्रि
तानां करीशाणामेकएवावापो भविष्यति। सत्यं। मिश्रशब्दः सहार्थो यः सं
ज्ञार्थे उभयोः क्रिया॥ समानार्थं द्विधानं हि स्तेन शब्दार्थतुल्यं तो मिश्रणे
श्रुति वाधः स्यादन्यायो मूलबाधनात्। वाक्याभ्यां मिश्रणेनात्र कथं वि
दृषि गम्यते। गम्यते सूत्रतो भेदात् सहार्थप्रत्ययादिहा। वाति नेदृशतः प्रा
प्ते आवापनुभयोरपि। पुनर्ग्रहणसामर्थ्यादिध्वर्येः करिताद्वयोः॥ मेष
मिथुनं च मिथयो मिथुनं युग्ममुभयोरावपति। आवापो ध्वर्युणा कार्य
मुभयत्रापयस्ययोः एकत्वं श्रवणात् द्वेरावपत्युभयोरपि। युक्तं दक्षि
णायोगेन प्रतिप्रस्थानुरुच्यते नेने वक्तव्य आवापोत्र द्वितीयके॥ मा
हत्म्यां मेषं तु लक्ष्मी कूमतो। मषी निवपो माऽरुत्या सो वचनान्मेषावापोत्र भ
वति। संस्कारविशेषार्थः। अर्थान्मेषावारुण्या। कुम्भं तु श्रवं पणं कर्क हाडे
रकवादिष्ठति। नदयुक्तंकरंभस्य प्रकृतित्वनिरूपणात् अत एव विचारो

चा॰ पः कपाले श्रुश्रितिर्नेनु। कुम्भयोरितिनिरालंबः पूर्वमागं भ्रमोपनतः। प्रदेय
४३ त्वं न चाप्यस्पष्टहयोर्गोवहोनेवैः। प्रदेयमवदानं तत्सदृशत्वमेषयोरिह।
सोप्यन्तरेणावदानेन सह मेषमवदधातीत्यादो मा भावदानमवदानेन
43 सहोक्तं च्यमानं नावदानमवगम्यते। पादित्यवदानं स्यात्त्यावेदधानि।ना
निर्देशेन स्यात्। अन्यच्च। अवदानं प्रक्कृतनीयानेन निर्दिश्यते तत्सहता
वो मेषस्य प्रपद्युच्यते। तेन अंत्काराकत्वेनापि प्रदेयसंबंधदर्थमेवो नाव
दानमिति कथमवदानधर्मोः संबध्यते। पच्चलिंगमेषवैप्रदक्षवरुणस्य
पशुर्यन्मेषद्रनितत्संस्कारकत्वेनापि प्रदेयसंबधादर्थवादमात्रेवरुणप्र
सासेमेवरुणपाशविमुक्तिफलोपपत्तिप्रदर्शनं॥ सर्वाणि हवाः॰ स्कन्दस्या
मासादयति विशेषा निरूपणाद्विविशुविशेषाक्षायांविवेक आरभ्यते
मारुतीवर्जमुक्तव्योदिसंबंधिसर्वमवगंतव्यं। माहत्स्येवधे वलादक्षिणा
संबंधिनीतैनेतत्संबद्धप्रतिप्रस्थातुरितरः सकरलमध्वर्युकर्तृकमिति
माकर्तृ॰ महाज्ञां प्रतिप्रस्थातादक्षिणस्यां अंथेनामेव पस्यां प्रतिप्रस्थ
तादक्षिणस्यां वेहावासादयतीति श्रुतत्वाच्चाकरं मया त्राणां ययस्या ४३

सादनकाले मादनानन्तु करं न पवित्रिभुक्तिं। तानि हि द। क्षिणास्या हृय
नेसर्वशाब्दश्च तु विघ्नो विशेषणं हरिश्च वान्यपीति किं मन्त्रपुष्प सर्वेश
ब्दस्य हविर्मात्रपरत्वादा ऽस्य प्रासस्यापि पुनर्ग्रहणेनान्यपरिसंख्या
नादुत्तरस्यां करणपात्रासादनं युक्ततरं। तेन तद्देवाभवत्तु नाम सर्वशब्दः
सर्वहविर्विधावपरत्वापि प्रकृतसर्वाहविषयो भवितुं युक्तः॥ उत्तरं त्वाति प्र
संगं स्यात्। हविःशब्दश्च न वसुप्रसिद्धः। ताद्रूपस्याधर्मोपदेशानेनतरं सा
र्वशब्दस्य समानत्वात्सह चरितान्येव परिरक्षितानि। तेन सर्वाण्यग्नेयादी
नि कार्यपात्राणि तेषां मा रुत्येका दक्षिणस्यामनुस्योत्पन्नानि। तन्त्वाऽस्य प्र
हणमन्यपर्युदासपरमात्मन्यत्वात्पुनर्ग्रहणाभ्यां विध्यनीन्यक्तं। तद्व्यवयु
क्तं श्रुत्यभिप्रायप्रकाशनपरत्वात्तस्याश्रुत्यन्यात्यय एतामेव पयस्यामिति
घृवत्यापयस्यासादनस्य प्राप्तस्य पुनर्विधानादेवकारेणान्यव्यवच्छेदा
त्व पयस्यैवाके वलमत्रासादनीयेति प्रकाशितं। मान्यदिति नियमं नेगप्र
दर्शनायोक्तं साहास्यामिति। तेनयादन्यद्पात्र होया यो पपुड्य तेन तदस्या
मेवासादनीयमिति सूत्रकाराभिप्रायः। तेन दक्षिणस्यामेवासाद्यंते करंभ

वा. पात्राण्यासाद्य स्रुचोऽवनेनन्तरं दक्षिणेन दक्षिणां वेदिं संबन्धात्करं भपात्रपपस्य
४४ योरभिधारणप्राणेहानादेः प्रतिप्रस्थाता कर्तव्यं॥ संमार्जनाद्याप्रति
नेत्तं संमृच्छे प्रतिप्रस्थाता पत्नी मानेष्यन्नाह केनचरसीति संमार्गार्थम
ग्नीधिप्रेषितेऽप्रकृते च संमार्गपत्न्या आनयनं करिष्यन् प्रतिप्रस्थाता
तां ब्रवीति केन पुरुषेण चरसि कः पुरुषो तिसों दर्पा वभासेन संभोगेन
पत्नीत्वेनासि वर्तते इति॥ सं॰ सुतानां च ष्टे संयुतान् संभोगमुखानुभ
स्याति शपयुक्तया सुतानां च ष्टे। प्रकाशय प्रतिप्रस्थातायां विशेषं ध ना
या अत एव संयुक्तस्यापि पत्न्या न प्रकाशनं मत्स्यप्रकारणाभावान्निरूतं
वाएनः कनीयो नवनीति वाक्यशेषात्प्रकाशने नाज्ञादिदोषापनोदनाएवा
वगम्यते नेणानि वोढ्रू ह्लृ इति प्रति सं॰ सुतं संयुतं संसुतं प्रतिज्ञोण्हूहणं
कार्यं संहुतसंख्यां सनस्याकलस्यतावंतिज्ञानि युगपदे वाऽऽहीतव्यानि
॥ ॥ अनाख्यातं महितं ज्ञातिस्यइति श्रुतेः। अनाख्यातमसंयुतं ज्ञातिभ्य
अहितं स्यात्। स्वपोज्ञानीनाम्पादिरयर्थः। ज्ञातिभ्यो हास्येतदहितं॰
स्यादिवंणानन्। आख्यातं हि प्रकाश्यं। बहुप्रायश्चित्ताई मप्रकाशितं ४४

44

नुरहस्यं स्वल्पप्रायश्चित्ताहोमिति प्रायश्चित्तात्स्वल्पबहुत्वार्थ पापाल्पत्वब
हुत्वेनुमीयेतातेनाख्यानमहितमयुक्तं मा भूदिति प्रतिग्रहणं॥ आख्या
ते प्रघासिनइत्येनांवा वयति नयन्। आख्याने संगतानां सख्याने पत्न्या
एवांना पत्नी प्रघासिनइति वाचयति। मंत्रलिंगात्। मरुतां देवतात्वं आह्वाने हि
प्राघोमा देवतानामेवयुक्तमिति मरुतामेव देवतात्ववाचनं चनीयमानमोः
कार्यः॥ ॥करंभपात्राणि जुहोति सूर्येणोत्स हृदनि कृत्वा दक्षिणोग्नौ प्रत्यपङ्नु
स्वीजामापतीवा दक्षिणोनाहूत्यतीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेणवाय मृद्वामर
ति। करंभपात्राणि सर्वहुतानि जुहोति धर्मेण जुहोति तेन सूर्येउपस्थाणव
धानादिरग्निधारणोनिकृत्वा गार्हपत्यं प्रतिनीत्वा मरुद्भीनिकृत्वाग्निमानी
यविताना न्नस्यपजमानोदक्षिणोन वौत्वा पूर्वेणाद्दनक्षिणामग्नीन्परीस
तीर्थेन प्रविश्यो तरवेदिपूर्वेणापारणवा पात्राणि नीत्वा पत्न्येव प्रत्यङ्कुतु
स्वीछ्छिवाव दक्षिणोग्नौ जापनी वाहनः। तत्रापि जायैव जुहुयाद्दत्वा रंभपतिः
नुर्यात तस्मूर्प्यस्यनुहुर्याणत्यात तत्रासादनं पात्रीछ्छितानामेव करंभपात्रा
णांपयस्यासादनकाले सादनं तनुगार्हपत्यादानपनेपत्न्यात्रि यमाणांह

चा· त्वगृहीतमेवम्यातज्जुहोतिनासंबंधात्सूर्येणमूर्द्धनिकृत्वाद्दक्षिणोग्नेः
४५ प्रत्यङ्गनुत्वीतित्तत्कारकमध्येनिवेशात्।मूर्द्धनिकुत्वाद्दक्षिणोनाहृस्येति
45 संबंधेव्यवहितकल्पनास्यात्।किंवसूर्येणोऽसस्मात्पूर्वकालताप्रतीय
तेमूर्द्धनिकृतैत्वेन्यतेनानएवकर्मापितत्रसूर्यप्रतीयते।ननुयम्ग्रामइति
मंत्रोपदिशांनमेकमेवधायकर्मकालताप्रतीयतेमूर्द्धनिकृतेत्वत्यतो
तएवकर्मापितत्रसूर्यप्रतीयतेननुयङ्गामइतिमंत्रोपदिशांतमेकमेव
विधायकमेकार्थपरं।तेनयङ्गामइतिजुहोतिपूर्वतंतरंमूर्द्धनिकृत्वाद्दक्षि
णोनाहृस्यानैवम्।व्यवहितंसंबंधादित्युक्तं।अपिचाप्रधानक्रियायायो
गोयुक्तोवांतरव्यापाराणांआनयनंहिपत्नीसंस्कारस्ततःपूर्वत्वंगुणशेष
त्वंस्याद्धोमपूर्वाग्रहोमार्थसंस्कारप्रत्ययाद्व्यवधानेनशेषस्याभेव्यवहित
त्रोऽभावोविप्रकृष्टइतिनयाय्यः तस्माद्व्याख्यैवेयंमूर्द्धनिकृत्वानीय
तइति अन्यत्रापिमूर्द्धनिकृत्वायागएवहश्यते।मूर्द्धत्रधिनिधायाआव
यती।तितस्मात्सतिमरच्छातामघापिनइतिवाचयन्यतीमानपेसावसूपे
वत्तानिकरपांयात्राणिहस्तगृहीतान्याहरस्तत्रमार्गेणाग्नेःपुरस्तादागत्यमू ४५

दुंनिमित्थायजुहोनियम्ब्रामस्इति मंत्रेएणप्रच्यवङन्तु स्वा ।। मोमूणाइति
यजमानोनपरीति। अमुंत्रेयजमानोजपेत।। अनेनैवमेत्स्येनांवाचयतिन
यनप्रतिः प्रतिस्थोम्यमाहते नाउलोम्यं यवक्तर्व्वकपिन चकारितं तद्देवान्यू
नातिरिक्तमिहोच्यते। केवलंमंत्रान्यत्वंविपरीनमतित्वं। अनेनैवैनेषमार्गे
णप्रतिप्रस्थातागार्हपत्यंप्रतिपत्नीनयन्नवकक्रमेन्यमुंमन्त्रंवाचयेत्॥ ॥
आगतेसंमातंनाघोऽस्यभागाभ्यां आगतेप्रतिप्रस्थातारिउभावपिसंमा
जनायाग्निसंमार्गाघारभ्याआस्यभागांतंकुरुतः॥ स्नात्वराधिराजप्रतिप्र
स्थातायोगपद्येनप्रधानानांप्रचाराभावात्स्रुकनिधानंघारसंचाध्यते। स्रु
चौपाणिभ्यामेवपरिगृह्यप्रतिप्रस्थातोपविशति।हविर्भिश्वरकाध्वर्युः। प
यानिर्वापं।।पयस्याप्रवरणकालेमेषोव्यतिहरतः। ऐंद्राग्रामप्रचारानंतरंस
पस्याप्रचरणकालः। तस्मिन्नवसरेमेषोघ्नं निहरतः। मेषमिथुनविपर्या
संकुरुतः। वारुण्यांमेषावधम्वर्यो मारुत्यांप्रतिप्रस्थातुर्मेष्याः। अन्यत
रेणावदानेनमहमेषं। पयस्यायामन्यतरेणावदानेनसहमेषावदानंका
र्यं। अतएवात्राप्रधानेत्वंसहयोगाद्वदानस्यप्रतीयते। नन्वनमात्रेणयागे

बा॰
४६
46

अवदानशब्दप्रयोगाभावो देवतासंबंधाभावाच्च ॥ सव्येन स्रुचौ गृही-
त्वा प्रतिप्रस्थातानुवांसो दक्षिणेन मरुद्भ्यो नुवाचयति स्रुचावनिधाय तावे-
व सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन करेण प्रतिप्रस्थातोर्वांसो गृहीत्वा मरुद्भ्यो ऽनुब्रू-
हीति ब्रूयात् ॥ वारुणी वर्द्ववदानां अन्यानारेणावदानमेषस्य धानं वेद्य-
ष्टः। हविर्भिश्चरितः भोजिष्टकृतस्यमति। कायेन प्रवर्यन्ति ष्टकृत्सानितुभो
जुरुतः। आश्ये तस्या एव प्रस्थापे प्रतिप्रस्थाता समृद्ध्व वच्चती तिसर्वेषां हवि-
षामध्वर्युः कल्पीन् ॥ इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। इडामवदायाध्व-
र्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तामिजातत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्कन्याः वंतस्या-
मेवेद्दे प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः पपस्याया अवघ्रति पश्चादध्वर्युर्वे प्रयच्छति
॥ स्रुवौ व्यूहतो ध्वर्यू। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ स्रुचौ व्यूहनं कुरुतः। अध्व-
र्युमानस्तहूणं पजमानस्य दामार्था। समासिच्य वाजिनभक्षः। अध्वर्युपा-
त्रे समासेसेऽकृपकद्वमापाघंतत्रेणवाजिनभक्षः संमुखपहाबंकार्यः ॥
अध्वर्युनिकाएन्प्रतिप्रस्थाताभक्षेषु अध्वर्योः कर्मकुर्वन्न ध्वर्युरेव ४६
वमवत्प्रतिप्रस्थातास्य विकारः स्यात्। तेनस्थानोपल्याभक्षोपितस्मिन्ना

स्नोति। अथवा प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु भक्षनिमित्तमध्वर्युं विकरोति यथा
ध्वर्योर्येन निमित्तेन भक्षसंबंधस्तेनैव प्रतिप्रस्थातुरपि स हि कर्तव्यमात्रे
ध्वर्युत्वेन संबध्यते। किं नु यथा तत्र तथा भक्षेपि। मैत्रावरुणः श्च होत्रध्वर्यु
विकारः शक्यः तेनवाति। द्वेशेन प्राप्तिर्नोनयोर्भक्षइति न चुरुतः। किं तु रूपेणैवा
तिदेशान्मासन्वातप्रकृतौ हि व्यइतिध्रुक्ष्णीन त्वकर्तृणां ब्रह्मादीनामासेन
क्षणमत्रापि तेषां भवितव्यमेव भक्षेण न तु भवतु चोदकात्तेषां भक्षः को नाम
निवारयति। परं नैते तोत्रे संज्ञान्तरेण भेदप्रत्ययात्। स त्वामाभूत्तां ते न यो वि
कारो भविष्यतः। तत्र तत्र श्व प्रस्थस्यैव भक्षः। कयोर्विकारत्वं होत्रध्वर्योः यथा मैत्र
श्रुतत्वान्मैत्रावरुणो ध्वर्युर्भवेत् तत्कार्यकारणात्। पुरोडुवाक्यां च ब्रुवन् होता
भवति। तद्वदेवात्रापि तत्र क्षणकार्मसंबंधेन भक्षसंबंधमेव मैत्रावरुणस्य न
यो ऽत्र संबंधेन तत्र हि कारत्वाम्दवति भक्षः॥ समिष्टयजूंषि जुहोति। विशेषः
।वैश्वदेवधर्मत्वेनैकमपि विकल्पेन प्राप्नोति। न तु सर्वं हुवच नो स्मानियम्य
नेवहूर्न्येव भवंति। नेकमिति॥ नूस्मां दक्षिणास्यां। अत्र तंत्रभेदेपि नुत्यमंत्रा
स्यात्रीणि मंत्रवंति प्राप्नुवंति तद्वच्च माहूर्हसीद क्षिणस्यां एवं च त्रीणि मंत्र

चा॰ वंति प्राप्तानि मंत्रा व्याहृता। नवि नुल्मेतन्वला ऽभीति मंत्रवेति माद्यु वेति
४७ नदु चने नृसंीद क्षिप्रोस्यांए वं चत्वा ऽभिमंत्रयेति प्राप्तानि मं आ त्रि वं। जेन
47 त्रिरु स्मी जुहोति प्रति प्रस्थाता।। वारुणी निष्काषेणाव भृथाविष्काषो
दग्धाव पचाह विवप्रः। तेनाव थं कुर्वंति। अत एवाग्नि देशात्सौमिकेषुध
र्मेषु प्राप्तेषु प्राप्त्या श्रुत्या सा सानानां सुरोडाशो व्याचर्स तेतेनाव भृथं कर्मते
न कुर्यात्। नृस्मीमेत्यम्य वेत्यमनुपत्य वभृथेति। नृस्मी मा गत्येति साम नि
षेधः। अभ्यवायोपि ततः प्राप्तः पुनर्गत्याति पदार्थमांत्रे यथास्यात्रम
त्री नमो वरुणाय पति नम्नुरुः। हि निवचन निषेधाए वरुस्मी गृहपा भूवि
ष्यति। न साम्ना। गागमनेन ड्रिहुस्मी संबधः। तेनागच्छतो यत्र मंत्र घवनं
न द्रेव निषिध्यते। रुद्रस्मी मेवए न्येति। तस्माद्रुद्रनी साम वनं यत्र द्रेव निषि
ध्यते। एवं तर्हि उद ः हीति वाव नं न विष्यति तदुत्तरकालं सामगानेन ग
मन व्यवधानात्। तेनत। इदमपि गमन शेष भूतमिति वाव च शेषादव
गम्यते। एवं मे यमुरु रभयाना छः। था आविति। दृपिनान स्येतद्रुमन शे ४७
षभूतं पथः प्रार्थनेव सावगमत प्रारं भात् प्रारुभाविनी ति नगमनो संगम

नाधारांगं तत्र न निषेधः तस्माद्भवन्त्येवोर्ध्वं हीति वाचनं। एतयोस्तिं
गतात्राधिगमनं प्रतिसाधनं। मंत्रः प्रणीयते नन्त घोगीनं लुप्यते लक्षयं। ना
चेदृत्वाति। देशेन प्रासंवाच्यां नचेद्भवेत् पावनं वाक्यते नस्मादुक्तवमण
गीरपि। निम्न्का धमात्रमसुमद्भाय त्वत्वम पेत्यनेने ष्यनंतरं॥ नाप्यापनी
स्नातो मज्जनेन। उताव पिमहस्नातो मज्जनं न्वावरनः॥ अन्योन्यस्यापृ
ष्ठे धावतः। शोधयतोऽन्योन्यस्य परस्परं पृष्ठे॥ अन्योन्यस्यापृष्ठे धाव
त। शोधयतोऽन्योन्यस्य परस्परपृष्ठे वाससी परिदधातो द्वे श्वदेविका
नि तत्र मुक्तान्यानि परिधेयानि। तत्तु वाससी परिदधाते इत्यत्र सम्यत्राद्वि
ववनोपदेशाद्द्व एव मविष्यतः। सत्तां परिधाने द्वयोर्द्वे एव। यद्गमयोरल
याप्यासमयं रंद्वयं तत्केन निषिद्धं तस्माद्भवितव्यमेवोभयात्र वचनुष्टयेव
॥ ॥पूर्वे दर्घादधिहृतेभ्योयस्मादिच्छेत्। अत्रापि पूर्वे इति द्वित्वे परिधा
नीयापेक्षं। तत पूर्वावित्रि प्रधिहृतेभ्यो निपुणेभ्य परह्लिप्योदर्घात्। न सम्मु
दितास्पः किंतु यस्मै दद्वच्छामवति यं प्रतिद्रुच्छोत्यघ्ष ते तस्मै देयानि॥ यथे
तमेत्याहववीयेसमिदाधानदेवाना१ःसमिदसीति। येनप्रकारेण तू

वा
४८
48

हमीमेवाग्नेरुद्धमीमेव प्रतिगं तव्यं नाम हायो न्हु यमादिमंत्राः। तथामा
र्गो पिल भृते ह्यो मिक धर्म्मेवातु। तत्रच बाल्या लेप्रा स नानंतरं गमनं स
निधानानी ये नेव प्राप्त मिहापि नदृतिद्दे शान्नेनेवगन्नमि ति प्रसाग मन
पितेनेवकर्त्तव्यं। आहवनीयसमिधामादधाति पतमानो देवाना इ॰स
मिद सीत्यनेन।। पत्नी च गार्हपत्ये हमीचवाक्षा समिधमादधाति नसे
त्रेण। गार्हपत्येनाहवनीये।। धेनुर्दक्षिणा श्वः षड्द्वादश वा।। अस्याप
र्वणो दक्षिणा धेनुर्नव प्रसूता। गोर्भविश्या अश्वो वा षड्गावो द्वादश वाउ
त्स्यः विष्कस्यः। शास्त्रांतरात्। अन्वय प्रासंप्रथमतमप्रे। कविविद्विछं निप्र
त्याम्नानेनवाधादृष्टु कंततः।। कार्त्तिक्यां इ॰ साकमेधा हा। कार्त्तिक्यां पूर्व
व त्यां सर्वसीतस्यां साधकमेधा इति संज्ञ पर्वणि। प्रयमाद षष्ठानेश्वतु
र्थे मासि यत नइति श्रवणान्न चैवं नहि यदामध्येय त्समास पातेन पंच
मो कार्त्तिकीन स्यात् किं सन्नानुरोधेन कार्त्तिक्यामेव भवितव्यं पर्वणा किं वा
श्रुत्यनुरोधेन पूर्वे चतुर्थेयस्यां कस्यांचित्यो स्मिंमासं चतुर्थेपवकर्त्तव्यं
। किं तावत्प्राप्तस्यां कस्यां चिदिति। उ॰तः। चतुर्थे मासि पतते च चतुर्षु मासेषु ४८

सत्सु चातुर्मास्ययानीति मासचतुष्टयावधिक एवारंभः। पर्वोत्तरस्य श्रुतौ
प्रतिपाद्यते श्रुतिमूलं चसूत्रेनेन सूत्रेपि मासचतुष्टयावध्युपलक्षणार्थ
माषाद्याद्विग्रहणेन तस्मान्सकलमासपूर्णमास्यां पंचम्यां मध्यपतितेजे वान
स्मिन्नाडुषेष्वां वाश्विन्यादौ वा कर्तव्ये मासत्रयमात्र एव षष्टिदिनैर्मासः। प्रोच्य
नेदारा पणेरितिसूत्रस्यानुरोधेन पूर्णापि पंचमे क्रियमाणे चतुर्थेव कृतं भवे
त्। सूत्रोक्तं मुख्यमेव परिगृहीतं स्यादन्यथाए या लक्षणापरिग्रहः स्यात्
। न च सूत्रं लक्षणापरं युक्तं न हि तत्र मुख्यार्थपरित्यागस्य लाक्षणिकं मुख्यवृ
त्तिंपरिहाप्यगृह्णीयात्। यदि श्रुतौ लाक्षणिकः प्रतिपन्नः स्यात्। तत्सर्वसंदे
हार्थेनेत्याभिधानेन मुख्ययावृत्त्याभिधानात्। एवं चोभयोरपि मुख्ये ह
त्ता स्यात्। षष्टिदिनैरेकोनैमित्तिको मासो परं च मासत्रयं प्राकृतमेवेति च
तुर्थेवकरणान्मुख्यं ह्यन्ततोव श्रुतेरपि। अपि च तद्धाहुः हरिस्वपत्न्यवैश्व
देवादीनां मासचतुष्टयं मासचतुष्टयं नियमम्यासं तत्सर्वं युक्तकालरूपं
जपविषयलोनाक्तं। तत्राषाढ्येवधिकं वैश्वदेवं कार्तिक्यावधिकं वरुणप्र
घासाः फाल्गुन्यवधिकं च साकमेधा एवं च चातुर्मास्यान्यावर्त्तेपि तु स्वश्य

मेकस्मिन्नंतरे मासपंचके न भवितव्यं। येन फाल्गुन्यपवसथे शुनासी
रीयमुपदिश्यते। अथ मवतुपंचमे नीते शुनासीरीयं चतुर्थे इति श्रवणा
भावात् नन तुल्यस्यापि विद्यमानत्वात्। इन्द्रेणेव तस्मा इन्द्रेणानीकेनाप
रे श्व तुरो मास इति। अपि च आवर्त्तयितुर्वैश्वदेवेनापि साकमेधाश्चतुर्थेष
व भवितव्यं पर्वैकः शुनासीरीयानुष्ठानेन चतुर्षु चतुरो धाते न द्व्यधिक
धे कर्त्ते अस्मन्यतुरोधेन षड्भिर्दिनात्मकत्वमेव मासस्य। भिस्य चतुः शाद्यो मु
ख्य एवाश्रयणीयः। तस्मान्मलमासं संभवे पंचमे पर्वानुष्ठेयं। साकं एधोद
द्वियेन तन्त्रद्वाभ्यामहोभ्यां कर्त्तव्या॥ ॥ तत्र। पूर्वेद्युः पूर्वाह्णे अग्नयेनीकवते पु
रोडाशः। पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां पूर्वाह्णे दाम्नः काले अग्नेयेनीकर्षएते चीरव
त्या नस्त्रिलितिः। तत्र सर्वो कर्षो न्याय्यः। पशुपुरोडाशमनुहविषा निर्वापव
चनात् पशुपुरोडाशस्यापि पशुकाल एव भवति। एवं वैकाहत्वमेव साकमेधा
नां भवति द्वैवते प्राप्त मुख्यतेः। पशुमात्रस्योत्कर्षवचनात्तावन्मात्रमेव महा
हविर्भिः सह पश्चात् भवतु। शेषं त्वकाल एव एव तदुत्कर्षप्रापकाभावात्
। अत एव यात्स्छानाद पृथगिति। तेनोक्तः ततश्च सावेद्यः पमनूचीनाहं त्वज 

नोद्यहकालताश्रुतानुगृहीतास्यात्। तस्मादिहापि प्रत्यक्षानारावेक्षयः
केवलं पशवः प्रतिदैवतमित्येतावानेव विशेषः। यत्रापि शाग्रहणमति
रिक्तं मत्वा प्रतिदैवतेपीष्टिरेव यथा स्यादितिविभज्याचेति सूत्रकारेणोक्त
मिति व्याख्यानं तदनुपपन्नं। साधारणं हि यथादेवतपक्षस्याप्यत्र धर्म्म
जातमुपदिश्यते। तेन तस्मिन्पक्षे महाहविर्मध्यप्रसक्तापि त्र्यातसपूत्त
रकालमासंभः पित्र्यपशुनामेकतंत्रेण प्राप्नोतितन्माभूदिति। पशुरूपापि
पित्र्याहृयत्तं त्रैवमहाहविर्मध्येः स्यात्। अतएव। अश्वमेधेपि पितृदेवताभ्यः
पशवएव विधीयंते। धूम्ना बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतामित्यादि
। एतेन यदुक्तं च सूत्रसाध्येव्याख्यातमिष्टिरेवेयं तत्रापीतितन्निरस्तं। तेन ही
ष्टिभावे यश्वाभावे चैतत्कानीयसूत्रं संवादयानीतिपितृत्रैयंबहुपुनरुक्त
वर्जमिति एतेषांपश्वालंभोत्तर्द्धर्य इतिवसूत्रायांमि प्रायेणातदनेनत्वांतं।
नत्पात्र पशवोवर्ज्यंत एतेषांकिं पुनः प्रचार एकविंशति धाउद्यमानश्वा
तुर्मास्यदेवताभिः सहदेवतानामधिकत्वाद्बहुधा प्राप्नोतितन्नश्चैकविंश
तिधाकृत्वा प्रचरेयुरितिरयरुध्येततदवगत्स्यसूत्रकारेणोक्तंपितृत्रैयंबक

वा. पुनरूरुवर्जमिति नैतेषां वपा अनु आश्रमेधिकपशुनावपाप्रचारो भ
५० वति। तस्मात्स्विष्टापि पशुमस्येव पश्चात्स्थाने भवेत्। द्युहग्रहणं च पूर्वे धुर
50 पिञ्जिः प्रमाणस्य साकमेधसंज्ञार्थं तेन साकमेधादर्शपूर्णमासवद्दिस्याद्दा
वेतदपि भवति। पुरोडाशग्रहणं चाहुतिनिवृत्त्यर्थं मनादेशे पुरोडाशाङ्गति
परिभाषयैवेसिद्धत्वात्। अथवोत्तरत्र पररूपमानतु भयशेषो माभू
दिति पुरोडाशग्रहणं॥ ॥मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुः सांतपन
विशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यो मध्यंदिने प्रधानयागः कालस्यात्मत्वात्॥ अथ चा
यत्तत्संनिहितस्तृतीयांशेषादूर्ध्वं तत्र संभवादनुष्ठेयो मरुतो ह वै सांतपना म
ध्यंदिने वृत्रं. सांतेपुरिति वाक्यशेषात्। संतापो हि नात्यकालस्याव्य
ति॥ सनिष्टयजुरंतं भवति। सांतपनीयं कर्म समिष्टयजुरंतं कार्यं। कुतः गृ
गृहमेधीये पूर्वबर्हिः सम्भावप्रदर्शनेन स्तरणाबाधदर्शनात्सोवस्तीर्णे
वेविर्भवतीति॥ बर्हिरनुप्रहरणवर्जं वा बर्हिरनुप्रहरणमात्रेन कर्तव्यं
तस्यैव सम्भावदर्शनात्। नतु तरस्य हि प्रधानकालेनैव व्याप्यांगत्वात्। य
नुसूत्रकारेणाभिप्रायेणानायं पक्षोऽङ्गीकृतानीति तदपुनंते नहि सांतपनीया ५०

८. संस्थाप्येत्यस्य व्याख्या। संस्थापनं चैव बर्हिर्होमनान्तरेणापि भवति तस्माद् ब
र्हिर्होमं वर्जयित्वा सर्वं कार्यं॥ इध्मसन्नाहने शकलपरिधिनिधानमप्यग्नौ
गृह्येषोष्यः सायं चरुः पयसि। इध्मसन्नाहनं प्रसंगादिध्मानां यत्कार्यं तत्र
शकलपरिधिनिधानं कृतेति व्याख्यायां शकलान्याधायेत्यनेन पुनरुक्तं
तेन सन्नाहने प्रदेशोपदेशेन प्रणीतानिधानोपदेशस्तस्य धर्म्मकमेव निधानं
तेन स्येनाग्रे पूर्वं शकलान्यासादयेति प्रथममिदं कृत्वा सायंकाले अस्त
मितमात्रे नक्षत्रदर्शनात्संध्यासायंतस्य रात्रावितमिति वचनात्। न तु सा
याह्नस्त्रिमुहूर्तो यदिति स्वाहन्यपि सायं शब्दप्रयोगादि चैव भवितव्यं। ने
वं सोपपदत्वेनोपचरितोयं निरूपपदो हि मुख्यः तस्मात्रात्रावेवानयावाज
मयसमीपे सायं भूत इति संनिहितस्यानन्तरावरजपत्वमाहातदा गृह्ये मे धि
विश्लिष्टे सोमरुद्राश्चरुः कार्यः। तत्र निधानानंतरमुपक्रमे गन्धाद्याधा
नं शाखाच्छेदनतगृहणवत्सोपवेशनादि तदुत्तरमेव कार्यं। स च चरुः प
यसि श्रपणीयः। तं चरुं श्रपयतीति वचनात्॥ सान्नाय्यवत् अयं च च
रुः पयो शेषसान्नाय्यधर्म्मा स्यात्। कुतः मेधोवे पयोमेध्यसंदुलाइति खतं

चा॰
५१
51

तत्र हृदयश्रवणोऽनात्तथाशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति संदोह्यत्वं तच्च वत्सा
पाकरणे पवित्रवति दोहश्रवणात्। तेन यथः प्रथमं सांनाय्यधर्मे योजनीय
मिति॥ सू॥ सकलं वैकचोदनाद्धूनेष्व॥ यद्यपि धर्मोपदेशात् सधर्मकमिरमवग
म्यते। तथापि हृदमीमेव दोहनं पयसो प्रदेयत्वेन धर्म्मानपेक्षैकत्वात्। कथ
मप्रदेयत्वमिति चेन्न एकचोदनात्। एकमेवेदं हविः प्रदेयत्वेन चोद्यः तच्चरुः
। तं च हं श्रपयः शृतौ त्वेकवचनात्। श्रुतिरप्यस्योपसर्जनतामाह। अथ जुषाव
त्सा हृत्स्येति न त्वेवमुपाकरणो यद्यपि न स्यात्। अत्योत्राप्य धर्म्मत्वेन प्राप्यका
माभावात्। सत्यं तत्प्राप्तेऽपि विधिः प्राप्यत इष्यते। तेनात्रापि विधानात्स्वयोपा
करणास्य पवित्रवति दोहस्य प्रापणं किं यत एवाव वत्सानपाकृत्येति बहुवच
नो पदेशात्सर्वयाणामपाकरणमिति मणं च दोहनं न च शेषसंस्कारार्थसान्ना
य्यधर्मत्वात्तेनाधिश्रयणं न भवति। परिक्षालनं नु लोकधर्मत्वान्न भवत्ये
वा अपपित्वाभिघार्णाहूास्य शरणवयोरुद्धूरतिपात्रोर्वेर्दिर्वे हूं पयसि श्रायपि
लेत्तिवचनान्न धर्मोऽसिदेव त्वेस्यादिमवति। अभिघार्येति वोदकं प्राप्तं पुनरु
क्तं तत्वषलोपार्थं तु द्वास्यान्तेः शरवणव्यप्येत्तनिवरुर्धिमत्स्यपात्रे वीवारुण्यो ५१

रुद्र इति श्रावणयोः पात्री कोर्यापि स्यात् साद्यप्रोवोपासमांगादि भवेत्। तत्र
तुह्यासतं। अत एव श्रुतिः॥ हुपि शीलेवा पाश्रौवा निजतीति निर्स्मि जनं वसं
मार्ग एव प्रकृत्यावकृत्वहेतुः येनैवादेवे योनि गो निजती वचनादुभयोरनसो
विष्टकृतं स्य यद्यपि शेषकार्यशेषत्वेनन प्राप्नोति तथापि स्ववचनस्याति
भारः। अत एव यत्र वचनाभावस्तत्र शेषसाधनद्रव्योन प्रधानप्रयुक्त
संस्कारसंबंधस्तथा चाग्नेयंगेध्यासादनालं भव। आसेचने माज्य हुत्वा सर्पि
रासिंचत्याज्यार्थे। आसेवने गन्हयं चरुस्म ध्येकृत्वा सर्पिस्तवासिंचत्याज्या
कायर्थिलो कि कर्मसंस्कृतमेवाज्यमासिंचेत्। अथवा संभवसंस्कारमाज्यं
मासिंचेत्। यत्तत्तरत्र विशेषवचनं सहितमिति तदाहवनीयश्वापि रोगापि
सहितमेव यथास्यात्। तेन न निर्वपणादेः संस्कारे रत्रापि न वितव्यं॥ याव
दु यावदुक्तमिदं कर्म्मस्यात्। कुतो हेतोः। येनाज्यभागौ प्राश्नाविव चोदका
जुनर्विदधाति। अथ याहाग्नयेनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्यभागमिति तेनाघार
दियत्तज्जातीयकं तत्सर्वं निषिध्यते। अनन्तरं विकृते पुनः श्रूयमाणं प्रा
कृतप्रतिषेधकं न पस्याज्यभावावस्हवति। इह पुनराज्यभागयोर्विधानं गु

चा. णविधार्थोनुवादो नविधिः। तद्यथा स्रुवं च स्फ्यं चादद्दान आरहसदृ
५२ क्षिणास्योदनस्य सर्पिस्सेव नाद्दिति तेन नतस्वरत्वात्त्र प्राकृतप्रतिषेधपरमिं
52 ति कथं यावेदृकृता। नैष दोषः। गुणविधानतः। अन्यदपि न दृष्टार्थं सर्वं
मन्त्र निवर्तते॥ स्तरणयजुषावेदिमभिमृश्य पहृत्सं वा कृतत्वान्यरिधिपरि
धानां वेदिमभिमृश्य परिधिपरिधानं कार्यं। तत्र स्तरणयंत्र यास्तीर्णां वेदि
मभिमृश्येति सत्तविज्ञेषणोपादानात् तत्र मंत्रयोगात्पूर्वमंत्रसंस्कारपूर्वस्मि
न्कर्मणि समवायेनापहृतत्वादत्र च पुनस्तदाकाङ्क्षापाबर्हिःसम्भावेन त
स्यैव पुनः प्रयोगो युक्तः इति स्तरणयजुषाभिमृश्य पत्यव्यते। नृहंसी वाभिमर्शो
न च पुनस्य जुवानुवृत्तः। कृतत्वान्मंत्रप्रयोगस्यानन्विदानामेवोक्तमपहृतं
त तसा ध्यालुगादि धारणेन कार्यनिर्वृत्तेरितिनापहृतो बर्हिरा श्रयघ्नेनप्रा
वद्दुर्हिः स्थापयित्वा सरहृत्स्यघमानए वो मयार्थ्ये तु स्पघते वा ध्यांतरेण
स्य बर्हिषः संस्कृतस्यैव कार्यान्तरे विनियोगात्तेनेदमपूर्वमभिमर्शनमदृ
ष्टायेति हृस्मीमेवकार्थेन मंत्रेणमंत्रकार्यस्य प्रागेवकृतत्वादस्ति चत
धाप्र बर्हिषः पुनः कार्यसिद्धिः॥ शाकलान्याधायमत्योद्धृतावाला दयति श ५२

कृत्वा निपातानि पूर्वमासादितानि तान्येव पुनः प्रोक्षणादिनाऽसंस्कृतानि
मस्यानि पतनसंख्यान्यन्ता वाध्यय ज्ञानवीदृत्तानां वासादयन्यो वनो मात्र
चोदनाऽस्ये प्रियाभ्यां धाम स्यामिति तु मा व स्यासादनमंत्रप्रयोगेनुनावशि
शेषत्वात्। आलंभश्चाज्ययोर्दक्षिणेनुदनेव स्य रुक्कवंवसंमार्ष्टि। आ
सादीतायाः। दिस्त रू स्रुकंवं संमार्गप्रैषपूर्वं कुर्यात् अनुद्दास्य वा संमार्जनं
अनुद्दास्य चोदने वादेकानुग्रहाया प्रकृतिवद्दधिश्रितएव चरोसंमार्गः
कार्यः। आज्यभागाभ्यां चरति। शेषव्याहृत्यर्थविशेषविवक्षार्थी चेदमुच्य
ते॥ आग्नेयं दक्षिणार्धात्॥ क्षिणोदनरल्का द्वाऽप्याञ्चतुर्गृहीतेनाग्नेयं यजति
सौम्यमुत्तरार्धात्॥ उत्तरोदनाद्वाऽप्याऽसारम्यमाज्यभागं करोति॥ गृहसेधिवि
षु कृत्वाज्यभागवत्समावदानप्रत्यभिघारणं चा। गृहमेधितिषु लघा
गोचशश्चायतन्ति परमाज्यभागवद्दक्षिणावरो गृहमेधिन उत्तरस्यान्स्विषु
ष्टं तं समावदानोनुत्यावदानो उभयत्रापि द्विर्द्विरवस्यति न च प्रत्यभिघारयति
स्विष्टकृतं समावदानौ उभयत्रापि द्विरवद्यति न च प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृ
द्यर्थे हि प्रत्यभिघारणं तच्च भिन्नावरुविभागाद्दवदीयन्त इति कार्याभावादे

चा. ५३ वाप्रत्यभिघारणं॥ अत्र समावदानत्वं सर्वप्रकारेणं तच्च भित्वाज्य इविभा
गादवदीयन इति कार्याभावादेवाप्रत्यभिघारणं। अत्र समावदानत्वं सर्वप्र
कारेणावत्तो हि हविरुपस्तारः सद्दृत्यभिघारणेनाज्यस्य हविरवघस्याथोपरिष्टादा
ज्यस्याभिघास्यतीति सूत्रोः। यत्तु कर्केणाप्रामाण्यानुवादतयाऽप्यस्याभिघारय
तीति हविरभिघारणमवाभिधीयते न किंचिदसमंजसमनुवदिभवत्येवा
ननु हविः। सकृदेवयस्याप्यं नदनूयते। कथं प्राप्तिरिति चेत् चोदकात्। ननु चो
दकः प्रकृतितः प्रवर्तते। प्रकृतौ वहिरभिघारणमिति तस्यां प्रकृतिनि
श्चयत्वं प्रवर्ततो आह्नि चतुरवत्तमेवत्तत्र यत्तु हविह विषो वदानं द्वयाणा
मेनेकत्वे नानेकत्वं हविरवदानस्यत ग्रन्तत्वेकमेवावदानमेकहविषि तथै
चानुष्ठानादनन्तस्ततश्चतुः हविरभिघारणं चतुष्टसंपादनाया अप्यलेकस्मा
देवहविषो हविर्ग्रहणेन चतुरवत्तसंपादनायावत्तानां दुपरिष्टात्स्रसकृत्सकृ
देवेति। एवं च सकृत्वा पश्चादिष्टस्यप्य यम्नतिसकृदेव प्रत्यभिघारेणास्या
नुत्पश्रुतित्वादथोपरिष्टादप्यस्याभिघारयतीति याज्ञिको कात्यायनो हविर्हविरव
दानानंत्रापि चतुरवत्तासकृदभिघारेणस्यात्॥ अनुष्ठान्यावास हितमाज्य ५३

53

मधिश्रयति। अनुहृत्यवापि शीलायां श्रपणसहितमाज्यमाहवनीयस्यापि णो
पिगाही यस्येधिश्रयति। अथवा सहिताधिश्रयणो नाज्यसंस्कारा लक्ष्यंते
।सर्व एवाज्यसंस्काराः कार्याः। अथवा सहितं संलग्नमाज्यस्थाल्या दक्षसंस्का
रा यग्रहमेधीयाविशेषोऽस्मिन्पक्षे। अत्र कर्कों ध्रुवाकार्यपस्यास्थाल्या
ध्रुवासंस्कारमिच्छेति। नदनुपपत्रं स्थाल्या भुवासंस्कारमिच्छति। तदनुपपन्नं
स्थाल्यास्त्यादेवाववाधनिवृत्यान्यभगानिर्हृतिः न त्वान्यभागाज्यस्य वचनात्स्था
ल्या श्रपतात नस्मात्स्थाल्याः स्वाज्याधारत्वेन वस्थानापनिरत एव न संमार्गः
उद्वास्योपयमासादयति। उभयं च रूमाज्यं च सादयति। अथैतदः सो एवमेव
चरुं हमासादयति स्थाल्यामाज्यमासादयमीति श्रुतत्वात्॥ न प्राशित्रमि
डांतं भवति। वचनात् प्राशित्रं नावदेयं इडांतमिदं कर्म स्यात्। अथेडामेव
।वद्यति न प्राशित्रमिति इडामेवेत्यथ परिसंख्यानेषिद्धेन प्राशित्रमिति देत
वमाभूदन्यस्या प्राशित्वादेव॥ पूर्वेमार्जनमुपह्वय। प्रथमपक्षे इडामुपहू
य पूर्वे मार्जनं कर्तव्यं पश्चाद्भक्षः प्राश्नंति पुत्राः। निपुत्रा एवात्र वर्म
त्तीडां प्राश्नंति नानिपुत्राः। न त्विडाभक्षो निपुत्राणामेवातिदेशात् प्राप्तः। स

वा॰
५५

स्यामत्रवचनाद्ग्रहणभक्षोन्येषामपिप्राप्ततेसोग्रेणोन्येषामाभूदितिपुत्रग्रह
हणं॥यजमानग्रहाहविरुच्छिष्टाशान्कुर्लिजो ब्राह्मणा श्चान्येवहु श्चेतव
हुश्चेदितिग्रहणंछालीस्थालीपचनेऽपुम्यानिपात्रपरिमाणंस्यात्।तेन
स्थाल्यामवशिष्टं यजमानग्रहैनवाडुपनीताः प्राश्नंतिऋत्विजस्तदपिप्राश्नं
तिअन्येब्राह्मणाःप्राश्नंतियादिनस्पर्यान्तिःस्थाल्यामोदमोवशिष्टः स्यात्
।अथवायजमानग्रहाहविरुच्छिष्टाशाऋत्विजोब्राह्मणाइतिपाठोव्या
ख्यायां।तत्रऋत्विग्रहणमतिरिक्तं अथैवमंवयोयजमानग्रहाहविरु
च्छिष्टाशाऋत्विजइति।नहियजमानग्रह्याममहिलामिडाभक्षणेनस्थाल्या
अन्नतएवचनाहृत्विजः स्तनिरुक्तंनवेग्रह्याः।स्पृतीन्यगोत्रजाः।पत्नीकर्म
णपुत्रग्रहणं यजमानपर्युदासार्थंप्राप्तोत।तत्रपुत्रस्वंकर्मयोगोयज
मानस्यमुख्याइतिकर्तव्याविःतितेनयजमानस्येडाएवभक्षोन्येषांस्थाल्य
वशिष्टएवहूं ऋत्विजामुमयस्थ्योपि॥अरिकाः॥स्थालींनिदधातिहोतिर
लिप्तांस्थालींनिदधाति॥ ॥संजपनीयार्द॰संस्थाप्यप्रातर्वांशेषभावान्मा
त्रभिवशेयाशर्द॰स्तृङपनिनान्यावसंवध्नाति।एतांरात्रिमात्रभिः सहवसाः ५५

संसृजेत्संनीयाः। तत्रैको निवानीवत्सो वरो ध्यावं धनीया। पूर्वेतरे सांनायनीयाया
बर्हिर्होमलक्षणं संस्कारं कृत्वा अथवा प्रातः सा समाप्यते। प्रधानद्रव्यविनि
योगोत्तरकालं हि प्रतिपत्तये भवति। प्रधानं दर्विहोमाद्याद्या द्यविशिष्यते
। तस्मात्प्रातस्तद्विनियोगानन्तरं बर्हिर्होमोऽपुत्रकृतरः। नववाव्यं बर्हिः सांनय
नीयायां अवाशिष्टद्रव्यं गृहमेधीयायाः कृत्यं तद्विनियोगोन्य बर्हिर्होमप्रति
बंधक इति नैषदोषः। उभयांगमिहूयवनाद्गृहमेधीयायास्तस्मात्प्रातरेव
॥ ॥ यवाग्वाग्निहोत्रहोत्रः॥ अग्निहोमो यवाग्वा अस्यां रात्रौ कार्य॥ इ
ह मिह विचार्यते किं सांनयनीयासमाप्युत्तरकालं होमः किंवा होमकाल
एवासमाप्तायामपि सांनयनीयायां रूत्कर्षे द्वग्निहोत्रं सवनवद्धेतुगुण्याद्विति
उत्कर्षमभिधाय सिद्धांतितं असंबंधान्नोत्कर्षेत्। अंगानि - गिभावेना
संबंधाच्छांतपनीयाहोमयोः। यथा प्रातःसवनेन संबद्धमाध्यंदिनान्नत
त्रासंबंधात्रोत्कर्ष एवं अंगांगिभावेन संबंधाशांवपनीया होमयोः। प
था प्रातःसवनेन संबद्धमाध्यंदिनेनस्यात्रोत्कर्षेत इति ते मिति ॥ प्रात
र्हुत्वा हुत्वा वा [illegible] दृर्ब्यादि ने पूर्णो दर्वानि। प्रातः शाह्यो द्वितीयाहमा

चा.
५५
55

त्रिवचनाः। अहुत्वेति वचनात्तत्र श्वोभूते हुत्वाग्निहोत्रमनुदितएवाहु
त्वा वा प्रत्यूषसमयोत्थास्यात्स्यामश्वरुर्दर्शनासिकारद्वितेन रक्तवाहूतिपात्रे
णपादेशमाबेणादत्तेपूर्णाद्र्वीत्यवेन तत्रपरतंत्रोत्यन्तयोनुहोतिमात्रा
इतिहोममात्रं यावदुक्तं स्यात्तावन्ननुक्तं यपरतंत्रोत्पत्तिर्येनापहृत्नेव गृहमे
धीयेति वार्हिषः साधारण्यान्नापकृतेत्युक्तं। एवं तर्हि नयहृतत्वाद्गृहमेधी
यांगमस्योपकारकं समानार्थत्वेन भविष्यति चेत्तर्हि यदा घाराद्विनाशितम्
त्रतदव्यरूपमत्र कर्तव्यमापतिष्यति। यथाज्योतिष्टोमे प्रतिषेधादाज्यभा
गाननुष्ठाने तत्तंत्रमध्यपतितानामपि सवनीयापशुपुरोडाशानांपुर
रनुष्ठानं तथात्रापि भविष्यतीति तेन तासांतपनीयापूर्वीगांविद्यमानत्वाद्
स्य पदार्थानुष्ठानाद्यं नापूर्वप्रधानात्पूर्वसमवायात्परमापूर्वसिद्धिरित्यु
क्तं। तत्र चाघारापूर्वमकृत्वा प्रधानापकारकप्रसक्तस्याद्युपकारापसमर्पयवि
घनएवानात्त्वं तर्हि गृहमेधीयायामयनत्नुष्ठानमाज्यभागादीनाम्प्रा
प्नोति सत्यम तएव यावदुक्तं त्वं पत्नोवचनाद्धुतमात्रं प्राप्यमाज्यभागाद्यमि
प्राप्येते स निपत्योपकारकस्य दूष्टार्थस्य वचनद्विहाधः। एवं च गृह एवम् ५५

धीयाप्रसक्तं प्रसक्तं वदद्विहोमइति न पुनरंगात्स्यात्क्षिपति॥ ऋषभमना
ङ्क्षापितवेद्भूयादितिप्रेष्यति। तं शष्पं कुर्याद्यजमानपुरुषोयन्न ऋषभोःभः
प्रतिशष्पं ददाति ऋतेवजुहोति। ऋतेकृतशष्पे ऋषभे जुहोत्यध्वर्युः अव्याह
रति ब्रह्मानुजुहुधात्याह शष्पमकृतं कृतं वं त्य ऋषभेनुजुहुधात्याह शष्पमकृत्वं त्यप्रष
५ भेनुजुहुयायेवमध्वर्युर्ब्रह्मावदेत्ततः देहिमइतिजुहोति॥ अनेन मंत्रेण
जुहुयादध्वर्युः ऋषभोदतिणा श्नासमिन्नजुहोतीनंतरगत्वादततःप्रसंगा
च्च प्रसंगदक्षिणादेव निराकांक्षत्वात्तद्दक्षिणा प्राप्नोति संन्यंवचनाभ्द
विब्लक्ष्कदवसानीयावदिष्टदोषः केचित्विद्दक्षिणामिमां ब्रुवते तन्न
युक्तं दक्षिणाकालस्यातिक्रमाद्दक्षिणानदेयानिराकांक्षीभावान्ना
नयासंबंधस्तस्माद्वाहार्य एव तावत्तिसवप्रकृतत्वाद्यामेव ऋषभमान्
र्मोपयोगि प्रइष्टं कर्मणि प्रतिपाद्यमानं युक्ततरमिति मरुत्वतः क्रीडिभ्यः
सप्तकपालः सप्तकपालं पुरोडाशं कुर्यात् मध्यंदिने वरुणः। नतोनंतरमादि
त्येवरुं निर्वपेत् अन्यत्रापि। पत्न्यान्यत्राप्यादित्यचरुत्वादितिर्ईवनाप्र
त्येनव्या। यथादित्यं चरुं वक्ष्यमाणो निर्वपतीत्यादो महिष्योगःहान्य

वा
५६ 56

रिस्यादिस्यमितितेनशुभोशुक्रेणावापन्नादिस्वसंशब्दनंतन्वयस्रेवा
दित्यद्वयपवोपव्यासात्॥ अनयोःपृथक् त्वं दुवन्नचोदकात्॥ समा
नबर्हिषीकालैकमैकत्वात्। समानबर्हिर्षामिन्नतंत्रेवाए तेकस्माणिभ
वन्तःकालैकमैकत्वात्। कालएकएवोद्द्यानंतरभावात्कर्म्माण्येकमेवयो
रेडाशिकत्वन्तःदिशस्त्वभिन्नाएवनेनभेदकाभावात्समानतंत्रतेव॥ म
हाहविरुदवसायनिर्मन्थ्याकर्त्तव्यमितिशेषः। महाहविरित्येकदेशेनसं
ज्ञावैश्वदेववरुणप्रघासवत्। वैश्वदेवीवारुणीमाहेंद्री॥ तत्कर्त्तव्यमनन्वोद
वसायप्रदेशान्तरेगत्वातन्नानिर्मथ्यनिर्मथ्यनोचयदेशासमरोयोदवसान
मुद्दस्यवासःपरिधानादिसर्वमत्रकार्यंवैश्वदेवधर्म्मनानंतदूषामिहानु
वर्त्तनाद्वृम्यनुवृत्तिःकृत्नाहिधर्मानुवृत्तिः॥ पूर्वेघुर्वा॥ पूर्वस्मिन्वाहनिमहाहविः
कर्त्तव्यं। पूर्वस्मिन्नहन्यदवसानादिवाकार्यःकुतःउदवसायेबस्त्वेतेनप
जततइतिश्रुतत्वात्॥ नन्वेनंछ्वः समनंतरप्रकृतत्वात्तेनसहाहविःप
रएवभविष्यति। नैतदेवं। पूर्वेद्युःग्रिवरुणप्रघासपर्वपराचरहस्यएवमिहापि
नत्परेनाएः। वभविनव्यं। अन्यद्यापर्वदेशश्चानेग्निहोत्रहोमात्तपतिं

ति बुवरयवैवो वसानपूर्वकर्त्तव्यं दर्शितं। पाद्युद वसानंघवी र्थंनस्या
न हिमहाह विरर्थमुत्तरवेदिरपित्तैवस्यात्। ततश्चाग्निहोत्रहोमवदु
त्तरवेदौ प्राप्तुया त्तस्यानवकाशं नवैकस्मिन्पर्वणि कर्म्मणोद्देव मे देपुनः
।किं यन्खदं शे षिदं यदुद्दवसायेति। तस्मात्सर्वेषां एकदेशएवानुष्ठा। नंस्या
दिति पूर्वैर्घुरेव समारोपोद्वसानमंथना नितित्तस्यानीकत्वाद्धि। तत्र यंवा
भिप्रायः सकल साध्यत्कृजामपि। एतेन साकमेधेन शेषयद्दुपसंहृतिः। उप
क्रमे करूपास्या साकमेधे षट्रूपक्रमः। अष्टौतैः साकमेधेर्यद्दनावकवस्यापन्न
मे। एवेनानुघत्तेतेन समारोपस्ततः पुरा नित्येभ्योधियान्येष्ठाग्नो माहेन्द्रश्चरु
वैश्वकर्म्मणएककपालः। नित्येभ्यश्चाग्नेयादिभ्यस्ततश्चाग्नेयादयः प्राकृ
प्राकृयाहः सञ्जंमंरंभवति उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमेथनं हविर्हाऽपंचवरुणप्र
घासवत्। उत्तरवेद्यादि तरुणप्रधामवत्सर्वकार्यं वरुणप्रघासवदिति नवकव्यं
।प्रतिपदनिर्देशान्तामतत्तरम्भप्राप्तिः पूर्वन्यायतो भविष्यतिसत्यमेवावरु
णप्रघासिकत्वममीषां ताप्यते तेन प्रकारेण प्रयोजनं ज्ञापनप्येदंपं सर्वह
विषामिदंर्म्मिता तवरुणप्रघासाभिधेयानां तेनाप्यपिमहाहविरभिधेयानां

चा· मिदं धर्म्मजातमवधार्यते तत्तन्त्रान्तरेष्वपि कृतं यन्न्यैकमधिकानामपि हवि
५७ षां नैव कृष्णमोर्दक्षिणाग्ना अस्य कर्म्मणो दक्षिणाग्निसमीपदेशः॥ महाहवि
षि पूर्वेद्युरिव पशूनां सहयोजनं। महाहविःपशूनां स्यात् पश्वालम्भनक्रमादिहा
57 पितृयज्ञरूपां श्रुवरणे पितृयज्ञं त्वर्थसंज्ञा। पितृणां यज्ञ इति संव्यवहारश्च
पितृयज्ञाग्निविरूपयोर्वैतिष्ठितत्रोपां श्रुघरणां कर्त्तव्या। सर्वेणाश्रुत्वापवरण
शब्दप्रयोगः। अपि चाधाछंदुखेरेकाहिकानि पठ्यते। अथवाप्येकपर्वा
ण्येकपशो चेति। तत्रैकपर्वणि चेन्यते नैष्ठिकानामेकाहविधानमेकपशावे
काग्नौ वैविधामुक्तानां। नन्वचेष्टां ते पितृमेतिवचनात्कालउक्तः। प्रतिपर्वानु
ष्ठाने हि यथास्थानाद्दष्टयः पितृयावेति पित्रियायां इष्टित्वं यथास्थानमन्य
ते। तत्र संदिश्यते यथास्थानं त्वपित्रियापाः पतन्तां ग्रां ते शेष्टिकं तं ग्रांनेवा।
नेतावदेष्टिकं नग्रावेकउपवहुं दूयेनामिश्रैकाहिके विशेषवचनात्। यदिप
शुमन्मात्रे व्ययमोशगिको धर्म्मः स्यात् स्याजरगंधे त्रापीति वचनां नेर्थवयं
अथानीकवत्यादीनां वन्यादीनां मिष्टित्वाउवादेन यथास्थानविधानं कुचि ५
दपितस्याबाधात् पितृयज्ञे तु महाहविरत्ते ग्रांतः पातादनुनिर्वापप्राप्तिः सो

न्नामणीवत्स्यमुतं बतेत्र सिद्धेः। स्थानं शावेत्तिनहरणं पुनः पित्रियावशाद्धा
दिश्रिरेवनानुनिर्वापकयेण प्रधानमात्रनिर्वर्त्यौ तथासत्ति विधिवैषम्य
मापद्यते। सा नान्यत्र युक्ता स्यादनुवादनया प्रमाणं शब्दः स एवो नरत्रानुकृष्य
मणः कथं प्रमाणरूपो नानतः। अथ प्रामाण्याप्रामाण्यरूपत्वं न नियतं प्रमा
कारणो विषयत्वरूपाधीनत्वात् तस्य। यत्र हि मानांतरापरिगृहीतो विषयस्त
त्रफलोत्पादनसामर्थ्यात् प्रामाण्यं। यत्र तु प्रमाणांतरेण प्राप्तवायह्नो विषय
स्तत्र सत्यामपि शक्तौ फलाभावाद् प्रामाण्यमुपपद्यते। न च प्रागपवादका
रणसद्भावात् तथा चेद्यत्र तद्भावात् प्रामाण्यमेव तेनेहि त्वेतस्य न नियम्येते
नानुनिर्वापमात्रं। पशुपुरोडाशमनुवानुमास्याद्वेवना यथापर्वेत्स्यनेनप
र्वपरिगृहीतं पितृसंबंधादिप्राप्तं तद्धि विधाने न विरोधरूपं तेन वप्राप्य
ते। अपवादस्य पुनरपवादकाभावात्। एतनुनरुक्तमनरत्रैकाहिकेषु वचन
तन्त्रत्वापीष्टिपापणार्थं स्त्रीलिंगनिर्देशेन मा भूत्सौ ग्रामणीवदेकत्वं त्वा
न्महतानंत्रेण सिद्धिर्बुद्धिः। न च यथा स्थानाद्दक्षपः पित्रियावेत्स्यमयं विधा
तु शक्यते। अयोग्यत्वात् ह्यधिकाभेदप्रसंगात्। न च चातुर्मास्यह विधौ विशेषे

चा. षेवा श्रुके रंगो व्यैव धातं पर्तं कार्ल भेदे सति। यस्व पराह्नु योगः सर्णे का हि
५८ कप क्षपरिहृतदोषः। तस्मात्स्वं च पपशु पक्षे प्रतिपर्वानुष्ठीयमानेपी ड्रांत
58 एवपिच्चिय एवं चानस। नपि न्यायोप्यनुगृह्यते। मूलवाक्यं शंयोर्वाकयोर
न्यार्थत्वाद्य थोक्तं वाप्रसंगादिति। तत्वप्रसंगाद्य थोक्तमपि स्यादित्येवं सस
प्रसंगे यथोक्तं सूक्तवाकाद्युत्तरकालत्वं स्यात्। अप्रसंगपक्षे त्वोभयोस्तंत्र
साधारण्याक्षे का तेन प्रधानमयमस्येतत्रस्यामहान्तत्रइ स्य। तेरस्यतंत्रोपा
सीति गम्यते। नेतत्। अंगं नर्मावो हि प्रधानेन च पशुतंत्रेत नर्मावः साकल्ये
सति घट्टते ह यौहृति प्रसंगात्। तेन प्रशुतंत्रां तर्गत वानुर्मास्यतंत्र रूपे
ण तदुपकारसिद्धिरत्राभिप्रेतेन प्रसंगादन्यार्थत्वं उपालंभ्याद्वोनु तत्रसा
धारण्यमिति विशेषः। अन्तरवैड्रां श्वेडां तेम हाहविःकर्म निर्वृत्तेः प्रासा
वसरत्वान्त्यित्रियाद्यनुष्ठानं पुरुकं। इयं च संज्ञापदे नदंगंतस्संगेन ह्यु व्यसत्त
हुम्मायोगयोद्या स्यादिति। तेनेय पादेवने पि सर्वं तद्धर्मकमेव तेन देव
ताप शूनामपि तद्धर्मता। पुरस्ताद्दुपचारः। उत्तरतउपचारः परिमोषेष
णास्प्रष्टो दक्षिणाचेतो विपर्ययाद्दक्षिणाभिमुखेनावरणीयप्राप्येवोक्ता ५८

रति पुरस्तादुपचार इत्युच्यते। तथाविनिर्दिष्टा। नियतरूपानन्तेनाविन
प्रणयनः चालाद्यपि प्रतिवेदं वचनतेनैव मार्गेण कर्त्तव्यं। अत एवात्र स
र्वस्मिन्नकर्म्मणि दिग्विपर्यासो ज्ञाप्यते ब्रह्मयजमानयोश्च स्वथमायथा
प्रकृतौ दक्षिणत उपवेशनं तथा दिग्विपर्ययेण पत्न्याः गुणवेशनं अपत्नी
कः अयं यज्ञः अपत्नीकः पत्नीकर्म्मरहितो भवति मंनिष्ठिनापि पत्नीन
कृत्वर्थपुरुषार्थस्यात्। एवंवपत्नीकर्म्मलोपो भवति। तथाऽन्याविवेणादि
प्रतिनिधिविधिनापि नानुष्ठेयं। न त्वं पत्नीकवचनात्पत्नीभावेपि प्रतिनिधिना
तत्कर्म्म भविष्यति। सत्यं भवेदेवं यदि प्रतिनिधेयमत्र प्राप्तं स्यात्। विहितो
हि प्रतिनिधेये कथंचित्सदप्राप्तौ तदभावः प्रतिनिधानमावहति विवात्रतद
स्ति प्रतिनिधेयस्य पत्न्या एव प्रतिनिधेये कथंचित्सदप्राप्तौ तदभावः प्रतिनि
धानमावहति न चात्र न दृश्यते प्रतिनिधेयस्याः पत्न्या एव प्रतिषिद्धत्वेनाप्राप्त
त्वात्। अपि च पत्न्यैनोपयज्ञसंयोग इति पत्न्या प्रत्यप्तयज्ञसंनियोगशिष्टं वचनात् तत्त्वं य
ज्ञसंयोगमर्हति न पत्नी नास्यास्मिन्निति निषेधे यज्ञसंयोगः प्रतिपद्यते। सच क्र
त्वर्थसंस्कारकत्वेन वा स्यात्तदुत्तमपमनेन निषिध्यते तेन तत्कर्म्मपरिलो

वा. यएव भवति। अत एव सुतो पशार्थानुद्धरणेन पत्नीपदार्थानुद्धरणं कृतं
५९ ।लिखनिहरतिपद्धार्यं भवति:स्तर्थ्यो नरेण पविग्रहेण परिगृह्य स्तरे
णपविग्रहेण परिगृ एव घृतमिमद्याहमो क्षत्रणीरासादयेत्यासादयति प्रोक्ष
59 णीरिधाबर्हि:उपसामयति स्रुवः संमार्ग्याद्येनोर्देतीति। तस्मात्पत्नीकर्म्म
तु प्यनत एव परस्त्याः संनिधानमभ्यनुज्ञायत एव सपाधिकारशब्दकाभावात्
दक्षिणाग्निराहवनीयवत् दक्षिणाग्निराहवनीयकार्यं प्राप्नोति। पराहुवनी
येकर्त्तव्यं न सर्वं दक्षिणाग्नावेव कार्यं। दक्षिणाग्निराहवनीयद्वति सिद्धाति
विकरणायआहृदक्षिणाग्निकार्यस्याप्यत्र प्राप्त्यर्थं नास्याहवनीयातिदेशा
दक्षिणाग्निस्वरूपोपमर्द्दनं भवतीति तेन वदक्षिणाग्निसंबंधेन यथादेवते
यज्ञोमादि प्राप्नोतितद्वपि भवति। ततश्च प्रतिदैवानद्विरगन्य चाधानं तत्रेणा
र्हपत्ये वायथयप्राप्तमेव तन्नू तरवेदौप शुकर्म्मचोदकेन प्राप्यते। तेनोश्च मेघ
वहिहाप्य तरवेदौमहाहवि: प्रयुक्तानि प्रणीत एव पशुपुरोडाप्रवरणं भवि
ष्यति। अनुनिर्वापाद्दविषा दक्षिणाहृते दक्षिग्नो भविष्यन्तिनेतरा अंग
प्रधानार्थं स्याहवनीयत्वमतिदिश्यते तेनात्रपितपत्नसंबंधिकर्म्मलेशे ५९

ग्नेप्याहवनीयसंबंधो नास्त्याहवनीयत्वमति प्रणी। तस्मान्नैव प्रमुख्या
नमप्याहवनीयसंबंधेन विधीयमानं दक्षिणाग्नावेव भवभविष्यति। न
भवाविष्यतीति। निःक्रम्यो यच्छ्रोन विधानाद्यज्ञोपवीत श्रवणोत्त्वात्तथा चोद
कप्राप्तं यदाहवनीयसाधनत्वं तदतिदिश्यमानं प्राकृतं कार्यं एवाहवनीय
त्वं प्रापयति। न च पूर्वं आहवनीयोद्देशेन विहितो ननु तर्हि संबंधे प्यपि
च नुष्यथा यतिप्रणीतेन तू नकर्म भविष्यति। भवीष्यस्यतिदेशाभावात्।
न तर्हि तेषां दक्षिणाग्नावेव होमो विधीयते दक्षिणाग्न्यक्स्त्रुकमाद्दापेति।
अतस्याहवनीयत्वाति। देशाभावाद नाहवनीयत्वान्नतत्रप श्वादिकर्म।
किंतु चोदकपरिप्राप्तिं महाहविरर्थेतिम हीत एवानुनिरूप्य।। स्लेयं वका:
प्राकच श्रुपुरोडाशविष्टकृतो दक्षिणाग्न्यक्स्त्रुकादानानितयथाविहितं कर्त
व्या:। पित्र्याहविषां तु पश्रुपुरोडाशमनु प्रचार:।। पिंडदानादि तदिडान्ते।।
पूर्वेणाहवनीयं घणीना: परिहरति। दक्षिणाग्निरणक्षिणाग्निरा हवनीय
त्वातिदेशादाहवनीयपिकार्याभावाद नाहवनीयत्वब्राह्मपुरस्तादुपचारोव्यवा
या न्माभूदित्स च्यते पूर्वेणेति प्रणीतां प्रणयनं पूर्वेणाहवनीऽडं परिह

चा॰ स्यकार्यं॥ अर्थवृद्ध्या। अथ प्रणीतानामेवायं धर्मो मा भूदिति पदार्थवत्त्व
६० योतनं दक्षिणा। गौणपक्षविधानेन द्रव्यपर्थाप्तिसूत्रमनेनैव मार्गेण तत्र नेयं॥
पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः पुरोडाशः। कर्तव्या प्रथमे हविः॥ सोमापवा
60 पितृमते। अस्मिन्नेव हविषि देवतान्तरं विकल्प्यते विशेषणविशेष्यभावविव
पयीसत॥ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना हुतापं हविः कर्तव्यं॥ पितृभ्योऽग्निष्वा
त्तेभ्यो मंथः उत्तरयोः सामान्यविशेषरूपेण देवतात्वं। यदा वसन्ति देवते प
क्षपुरोडाशस्तदाऽऽस्त्रैव षट्कपाला एव पित्र्ये सति द्व्यदेवतासामान्याद्भ्या
न दक्षिणाग्नेर्हृता चोदकानुग्रहात्। न चैकख्यादिना किमिति निमित्तनान्यवे
कपालादिना गत्युत्तेन्याभावादिति ब्रूमः। न हि बहुदेवत्यं हविः प्रकृतौ विद्य
ते। अपि च पित्र्यस्य प्रथममिदमेवोपदिश्यते। तेन प्रथमस्यैवोक्तसामान्येन
धर्म्मग्रहणं युक्ततरं॥ चतुर्वाग्रहणं॥ सकृदुपस्थे वपत्यवः पितर इति वाक्य
शेषास्पष्टीकरणार्थोऽसकृत्त्वं श्रूयमाणं तत्र त्रैवनियमपितुः शकानइत्यत्रा
पि विशेषाभावात् क्रमविष्यतीत्यतो ग्रहणं चतुरेव कर्तव्यं कुतः। चोद
कप्राप्तितत्त्वात्। पत्न्याहि किंचिदपि न विशेषप्रापकं दृश्यते। तत्रार्थवाद ६०

तः प्रतीतं सामान्यमपि गृह्यते नान्यथा चार्थेणो क्रमस्तु हि तानि तस्माद्वोदे
केनात्र प्रापणोद्धरेव गृहणां तच्च मद्धूदेवं त्रिमंत्रवचनेन ॥ गार्हपत्यस्य
पुरस्तादाहवनमपेक्षणो मामध्योदकानुग्रहारो यथाहवनीयस्य पश्चाद्द्धे दि
मध्ये इति । दक्षिणाग्नेराहवनीयं चार्हपत्यस्य पुरस्तात्क्रियमाणो दि
ग्विपर्ययेण दक्षिणाग्नेः पश्चाद्भविष्यतीत्यत उच्यते गार्हपत्यस्य पुरस्ता
देवाहवनयेषणएवं कर्तव्यं ॥ दक्षिणार्द्धे कपालोपधानं षड्ढूपालोपधानं गा
र्हपत्यस्य दक्षिणेऽर्द्धे कर्तव्यं । दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षड्ढूपालान्युपदधा
तीति वचनात् धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ अन्वाहार्यपचनमभ्यासां गार्हप
त्ये प्रासामिति वचनाद्दक्षिणाग्नावुच्यते अन्यपितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो नाहार्य
पचने धानाः कुर्वन्तीति । अपणयेषणे विपर्यासेपि धर्माः । प्रकृतित्वाद्धि ध
र्माश्चोदकेन प्राप्यन्ते प्रकृतौ च येन क्रमेण प्राप्यन्ते तेनैव वेदाः । यदपि निष्पद्य
ते । तर्हि प्रापयति चोदकः । अथान्यथा तर्हि विरोधाद प्रवृत्तिरेव धाकृता
नामिति नुं डी भूते चोदक इदमहा अपणपेषणे योर्यद्यपि धानामकुर्ष्यादौ
विपर्यासस्तथापि प्राकृता धर्माः प्रवर्तते । चोदकेन प्रवर्तमानत्वात् । नानुवि

चा·
६२
61

रोधात्तत्र चोदकः कुण्ठीभावं वदत्स्यजं । नास्ति विरोधः स्यात्कुण्ठीभावं वदत्स्यजं । ना
स्ति विरोधः स्यात्कुण्ठीभावो न मोदकतया प्राकृतो ऽर्थेन विरुध्यते नार्थविरोधः । अ
मश्वा यो दुर्बलः एवामेनद्रव्यादप्यश्वावस्यमुक्तं पारिभाषापान्तस्माद्द्रुवि
तव्यमेव धर्मः । अपगपिषणो योऽविपर्यासोऽधि । अगानि मुक्तः सिद्धार्थयोऽप्य
ते विधिना पृष्ठा ॥ अंगांगान्यंगा सिद्ध्यर्थे क्रमस्तत्रांगत्वात्क्रतः । स्वमुख्यं बाध
रनासौ क्रमप्रयोगेप्यवनुष्ठितिः । धर्माणां मंत्रयुक्तानां माशब्दं गीगवाध्यताः
अमीषां प्रायकं तत्र विघ्नते योऽपकारतामविपर्यासेभ्यतो धर्माधाना । द्वि
षुभवं त्यमर्मा ॥ अभिमुख्या ह्यः पिष्ट्वा निचान्यादुधेसकृत् । हृपमथिन एकश
लाकशलाकपामंथः । अभिमन्त्र्य धाना उद्वास्य विमन्था ह्यौ । पिष्ट्वा पूर्वोप
हितयं त्रे निवान्याः पूर्वोपाकृताया । क्षीरे सकृत् वक्षिणा मेका प्रापूलाकया
मलितो मथः स्यात् । अत्र कर्कोवादीदभिमर्शनस्य भूतसंवेदनार्थं ज्ञाना
नां वत संवेदनं नाभिमर्शनवेधदर्शनवेधलादर्थं नुममिति पुरोडाशो नंत
रं भवितव्यं दर्शनसवेधलं च पुरोडाशा द्वावपि तुल्यं तेन संस्कारविशेषशेष
भूतो यमर्थवादः । भूतं वेदानीति मुज्ञानं चेदन्यं तपीडा न पुरोडाशस्पर्शाद् ६२

वति तर्हि तन्दुलानामवपितुस्तस्मिन्स्पाभिमर्शनामेकाग्रपं प्रतीयमानं नन्वा
प्यंस्य त्रुं तस्माद्धानाएवाभिमर्शेत्स्यर्थः। स्पर्शनान्नपुरोडाशः शाक्यः पक्वो
वबोधितु। आघातेच्छष्टतः काष्ठैः करेणपीडनावपि। तेनसंस्कारएवापं यं
स्पर्शोनतु दृष्टतः॥ धानास्वपिभवेत्तेनवैशनीयार्थवादता॥ अथ ग्रहणमंत्र
स्यततोऽर्थः पि८०षं नीतीश्रुतेः। मंत्रस्याग्रहणं नकार्यमनुजः। ततोऽर्थः पि८०षं
नीति श्रवणात्। तच्छेदे न पिष्टम्पोबर्हिषद्भ्यो र्मउत्सन्ना धानास्ततएवाऽर्थो
नां पेषणमुपदिश्यते मंत्रार्थः। तेनार्थार्थे॥ तेनान्योद्देशो नैव गृहीतानां
संस्कृतानां च पेषणमपि संमुधनयेव कृतामंत्रे निष्ठा त्रक्षिप्ता तसंबधोभा
वयितव्यः॥ ग्रहणं वा वोद्दिशत्वात् वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न ग्रह
णं किंतु ग्रहणं कर्त्तव्यमेवविधीयते तत्र ग्रहणमतिदिष्टेन प्राकृतवाक्येन
येनेयमपि यत्तु तिर्ई व्यदेवतापुरोकार्म्मशाखात्वात्। अथापि त्र्यम्पो नि षात्ते
भ्यो निवान्याषेदुग्धे सकृदुपमथ्य। यतएकएलाकयामंत्रो भवतीतियाग
स्यप्राकृतले तिकर्त्तव्यता कलापेन समर्थो भवतितेन ग्रहणमप्यत्र योचो
दितमर्तीतिमाभूत द्दाधनां यत्तुनतोऽर्थः पिं तीतितत्तुषसंस्कारत्वेनत्वाप

चा स्यानिर्देशनं यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः। साध्येपि ग्रामः कलाविघट्ट

६२ ट्टनेन गम्यमानाः शाकादिर्देवदत्तग्रामादानीतस्तन्निलोके रुध्यते। न हु

दत्तापि वहिर्यदा प्राप्य स्यात्ते निर्द्दीशोन भिरुध्यते॥ दक्षिणेन दक्षिणा

62 ग्निपरिहमुद्रगद्वारं तन्मध्ये वेदिकारोत्यवान्तरोऽन्यवान्तरदिक्कल्पते मात्रय

ते। दक्षिणाग्नि दक्षिणेनादूरे परिश्रितं करोति उत्तरतस्य द्वारमस्य तस्य मा

ध्ये वेदिं करोति पित्र्यपज्ञार्थमध्यहोगमेपरः। अवान्तरदिक्षु स्तनयः कोणाः

कार्याः ननु समाख्यया स्मरणाच्चा कोणो घेव कोणा न विध्यंति किमर्थं वृ

नेपितृमेधाद्वौदिकस्वक्तिमाने रुश्यतेऽपि त्वला विशेषाद् त्रापितन्मा शंकि

न्यवान्तरदिक्कल्पितिवचन आम्यनिनयनान्ते चेतल्कार्यं तेनाचाहुत्याधि

श्रयणांतत्रनिहिते ग्नोवर्ष्यांनन्वाम्यनिनयनान्ते वेन्यरिहृतादिकरणा

नरुपजिद्देवतेव कार्यं तेनान्वाहार्याधिश्रयणांतत्रभिहितेग्नोवर्ज्यांन

न्वाम्यनिनयनांतवेत्यरिहृतादिकार्यं तेचवंतत्र लक्तस्वेदावेववोदनकः

प्रापयिष्यति। न वतु नाम कोदोषश्चोदकादेवापकर्षः परिहृतादिकरण

स्यापि भविति ष्यतिनन प्राक् प्राणीताप्रणयनात्स्वहुसादनाघ्ग्नि ६२

निधानान्तं कर्म्म आस्य इदानीं तत्कर्त्तव्याभावात् स्रुक्षु तिर्वेदेवत्राचके नु वेदि
करणमुत्तरपरिग्रहावसरेण स्रुक्षेत्रे पूर्ववत्तत्र गत्वा ध्यानक्रमेण प्रवेशा
नन्तरं गृहणपात्रासादनयोः श्रमणोदियास्रुक्तन्त्रं। वेदिसंस्कारा एव हि हो
मान्ते पश्चात्तात्तेषु पुनः कार्याधिवो इदं वेद्यर्थमुक्तम् इदानीमाहवनीयस्य तत्र
विद्यमानप्रकृतेवसानसंस्कि स्फि पतत्पुनर्वोदस्तु संमर्शनानां तानां संस्कार
एण यपकर्षकारभावात्रापकर्षः। तेन स्रुक्स्थानए वोत्तरपरिग्रहात् प्राक्कर्त्त
व्याः। पूर्वोपदिष्टत्वादन्यएवेत्यसमयत्न ग्रहणानन्तरं पूपच्छेदनं प्रवर्त्तनए वे
। पितृपक्षे पप्युदुत्तरवेदिकरणादिरूपं चकेषु प्रमाणतादीदीति विवेकः॥
दक्षिणाग्निं मध्ये स्थाः करोति परिवनकोभिमानानन्तरं वेदर्मध्येऽन्येदे
क्षिणाग्निं पंनमु सांस्कारेषु प्राप्तिनतु चोदकानुग्रहार्थं मध्यशब्देन
वचनो भविष्यति। तेन दिग्विपर्यापे णदक्षिणी इद वेदिमध्ये स्थापनं भवतु
। तेन तत्र नत्राग्निमादधातात्यक्ते ष्येतस्मिन्नहुमिति पुनर्मध्यग्रहणाहर्मः
प्रतीयते अपि वां अपसलविर्तिः परिस्तरणान्यर्यनीत्याग्निं सर्वतः परिस्त
रणवचनात् सर्वतो वेदिप्रदेशो व गम्यते। तस्मान्मध्य गार्हदेशएवानतोऽस्या

चा. र्याधिश्रयणं। अत्रापरिवृतस्य चतुरस्रत्वोपदेशाभावाद्वृत्ताकारतावः
६३ तुरस्रत्वे वा विश्वस्त्रात्स्थितिः क्षप्तकयः पि। अ अत्रेन यादर्शनादिति। उत्तर
वेदिपक्षे स्यान्नाध्वमन्धैकरणेन वा। अविरोधमेतोच्नेमीविनोधेणापास्य
63 कस्ततः पूर्वाह्णे नेव भिन्नान्योपि न्ये विशेषेणत्वयं दे वयो विरोधः स्यात्स्वि
त्यं पूर्वस्य बाधकं। एवं चस्तरणं पित्र्यं परस्तरो वैधतो भवेत्। असामिधेनी
काः पित्र्या एवं कर्मा विख्यते॥ प्रणीतानुहरणं दक्षिणाग्निहरणं पित्र्यं प्र
स्तरो वे धृतो भवेत्। असामिधेनस्य पश्चात्। अस्य यजमानो वा दुगच्छत॥ दक्षि
णाग्निप्रणीताः। एतच्च सर्वमेष्टिकेषेवपसुमन्सुमन्सु पूर्वमेव सर्वेषां तत्र
स्थितिः सिद्धेव॥ एस्य पात्रादानादि करोति। उत्करे निवापात्तं पूर्वं कृतादिमिदानी।
स्य पात्रादानादि करोति। उत्करे निवापात्तं पूर्वं नमिदानीं स्य पात्रासंमर्शनाल् क
रोतीति वदि हा पिला घवमाश्रपणी यं तत्र गोरवाश्रय एस्फ्य स्यादानप्र
मः पेवयथास्यान्ततहु एसंविज्ञाननमान प्रभति। यत्तु भर्त्ये यज्ञे न गोरवोक्ति प्र
योजने संमर्शनां संमृयं कर्तृत्व प्रतिपादनाया ध्वर्योः श्रुत्यनुयोधेन लिख
तिहरतीति तेनात्र। प्रेषोपि न भवतीति निराकृतं तन्सूत्रकारेणो वर्पौर्णमासा ६३

दोपि तृ यज्ञाग्निविस्मयो र्वा नन्त्वदर्शनाद त्रेति पितृपक्षेदर्शनं तदास्याग्र।
पोर्स्मासादन्यूनाधिकं स्यात्। नद्याः ध्वर्युकर्तृकत्वेन स्यात्। तस्माद ध्वीद्येवात्रा
पि कारोतित याल्लिखित्वा हृहरन्त्रि रिस्यनेन तुल्यत्वेनोपदेशात्। अनएवलि
खतिहरतीतिय स्त्र पंकर्तृत्वंन घस्य प्रासंतस्यो व्यतो अनुवादस्यदर्शनहृपला
त॥ यज्ञोपवीत्यान्याग्रहणे आज्यग्रहणे यज्ञोपवीती भवेत्। अत्र यज्ञोपवी
तविधानादनुपदेशे सर्वत्र प्राचीनावीतमेव॥ ॥द्विर्वोपभृति उपभृति अष्ट कृ
त्वो द्विर्वाज्यं गृहीत घं द्विरुपभृति गृह्णीयात्। तद् द्वावेव कृत्व उपभृति गृह्णीया
दिति॥ प्राग्ग्रंथि बर्हिर्विस्रंस्य सकृदवाग्रे गृहीत्वा त्रिः स्तरणान्तोऽग्नि पर्यातिप्रा
ग्ग्रंथि यथा तथैवा विस्रंसनं बर्हिषः कृत्वा पूर्णं च विमोचनम् अग्रे ग
हीत्वा त्रिरग्निपर्येति स्तरणान्तति पर्याति प्राग्ग्रंथि यथा तथैव विस्रंसनं ब
र्हिषः कृत्वा पूर्णं च विमोचनमो अग्रे गृहीत्वा त्रिरग्निपर्याति स्तरणान ब
र्हिः। अथवा प्राक्‌ग्रंथिनः स्थापनान्नदसि[illegible]॥ ॥प्रवरमात्रं। शिष्टू
नावत्सतिपर्योति स्तरणी प्रस्तर रमात्राव स्तेस्मा त्राव शेषकार्यं। नाव नत्रि
रेवपुनः प्रस्याहृतिः कार्या; पुनरितरथा याहृति श्वा नेत स्तनिदेवते पसुतं

चा॰
६४
त्र प्राधान्यादिति। पशुतंत्रस्यैव तत्र भावाद्दक्षिणाग्नं प्राक्तनमेव स्तरणं
। यथोक्तमविरुद्धमिध्मस्य नो विरुद्धमिध्मस्य नं परिहरणीयां न स्तरणस्य वि
धानं विधृतीनन्निधेयं तराशिष्टं च स्तरणीयं प्रस्तरमंत्रेण। प्रतिदेवतं प्रोक्ष
णमेव नत्वेवान्वयप्राप्तं॥ प्रासा॥ हविरासादनाह विष्यासादनं प्राक्
मापनीयां सामिधेनि प्रेषा घारुमागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वं पश्चात्परी
तोप व्रज्य यजमानो पुरस्तादग्नीन्सामिधेनी। प्रेषाग्नये समिध्यमानाये
तितद्यादि सर्वकर्माणि यज्ञोपवीतिभिर्ग्राह्यं सर्वो। यदि पुनस्ताद्दृष्यविष्टो
व्रज्य यजमानो पुरु प्रयमं न हि पश्चात्परीतो यदि पश्चादेवत हिं न विपर्ययः
। कदाचित्पश्चात्तयोरवस्थानेग्नी पुरस्तात्तिष्ठति एतद्धा विरुद्धं प्रतिदे
वतेमभवति। आश्रावयतीदहोनरित्येवं ब्रूयात्। आश्रावणादि कृत्वासी
द होतरित्येवं ब्रूयाद्धोतृवरणस्थाने। एतद्वास्य तंत्रलेननलयति पाशुक
मे भवति देवता॥ अप्रबर्हिषः प्रयाजा आज्यभागा अनुयाजाश्च बर्हिर्या
गं परिहासकर्तव्याः। सोपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति। सोपबर्हिषो
द्वावनुयाजौ यजतीति वचनात्। न तु पश्चाद्देवतए काद्दशसु प्रयाजानुया ६४

जानुयाजेषु पिस्मत्वाद्वर्जनं तस्मादपि बर्हिषत्सु तानुष्ठानमिति वर्ज्जनं तु तं
वाक्यशेषात्तत्प्रजावेव बर्हिर्निस्प्राजाः पितॄणुद्धानीति। तन्न यत्किं विस्मिन्
कर्म्मतत्र बर्हिर्वा यत्तेसप श्वपिपिस्मात् वनम्नवितव्यं। तेनात्मापि बर्हिषत्ति
प्रासतु व्याते। नवितव्यं बर्हिषा प्रयाजानुयाजेषु सपश्चो। ॐ नतः। मह तितं
त्रैस्यन्तत्रस्य प्रधानुं शक्यत्वा त्रासिद्धास्येवह विपाप्रयाजावनुष्टुं ह्यनुयाज
ताच ननु निषेधात्तविषत्ते। नहिं विहितप्रतिषिद्धत्वेन विरोधादेवानाद
रो निषेधास्य नविष्यति। अपिचायथा न वैश्वदेवउत्तरवेदिश्रुपविरंति
श्रुनासीरी यत्ति निषेधाप्य तरवेघाः पश्वंगत्वेन चोदके न प्राप्यमाणा
पानवो धरात्याता नो पाकिरंस्क तरवेदी नगत्हुं तिहवराड्यं तमं यत्समि
त्पार्हीनां पर्वंग त्वेन निषेधे तिपश्वंगत्वेन यथा चानुयानंतद्दर्हिषो
प्यनुष्ठानमिति ननु कथं निषिद्धानुष्ठान कर्म्मावेनुरएपश्रुयाते। यथापि
श्वंतगसि पश्रुपुरोडाशांगत्वेनानुष्ठीयमानं प्रती। तास्यभागपृस्मीपात्रा
दिपशोनिषिद्धमपि नपशोर्हनिदं भवति तद्दुपकारानभिसंधाने नानु
ष्ठीयमानत्वादेवं चक्रियमाणेमपि यदुद्देशेन मक्रियते शास्त्रवारितं तद्दन्या

चा. द्दे शेनसान्न्याधितं क्रियमाणमग्निनानुदिष्टस्य प्राशब्दस्मिन्नेकादशाष
६५ जानुयाजत्वमेवास्येवा ॥ असमानयम । नयगबर्हिः सांयागान् । अथच
तुर्थे यत्ते समानयतीति चतुर्थसं । याग्रेत समानयनश्रवणात् । बर्हिषो भा
65 वेप्यत्र चतुर्थसम्भावात्समानयनं प्राप्नोतीति तदर्थमाह । असमानयनमेव
कुतएतत्तन बर्हिःसंयोगात्तद्धि बर्हिषु तं समानेयनं न चतुर्थे ननवात्र बर्हि
रस्ति ॥ तनततद्भावाद्समानयनमेव ननु कथं ज्ञायते बर्हिःसंयोग इ
तिवाक्यशेषादितिब्रूमः । प्रजा वै बर्हिः रेतः आज्यं तत्प्रजास्वेवैतद्रेतः
सिच्यमानेतोरतःसा सिन्ते नेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्त इति बर्हि
षः प्रजाभावेनतत्त्वेवोपकारप्रदर्शनेन बर्हिष्येवसमानयनप्रयोगोव
गम्यतेयत्तु चतुर्थः संयोगः सोनुमावादेयबर्हिषरत्न संख्यापूरकत्वा
त्स्फुटं तोनस्मादिहासमानयनमेव ॥ प्रत्यगत्ती जुहोति । दक्षिणाग्नि
मुत्तारणप्रत्यगतिक्रम्यं होमकार्यः । अन्वयप्राप्तमेवेदंतिग्विपर्यया
दुच्यते ॥ द्रूविर्मिश्रारितः प्रति विपर्यति । द्रूषिर्मिश्रारिष्यं तो ध्वर्यादयः ॥
प्राचीनाचीनावीतिनोभवंतिप्रतिविपर्ययश्चावसादीनां प्रतिविपर्य ६५

यच्च पूर्वं विपर्ययप्रतिपक्षमुक्तं तेन पूर्वं विपर्यये स्यात् न च विपर्ययो न
भवतीति न यदि सिद्धेर्वै विपर्ययः क्रियते तर्ह्यन्यत्रापि विपर्ययः कर्तव्यः ॥ सर्वे
भ्यो वदतीति यथा पूर्वं र· सोमभट्टो मध्यमस्पर्शस्वरूपस्य महावदध्यानीति हविरभि
घारणामनतिक्रमणं चा सोमभट्टः सावर्ण्योह विभ्योवदतीति यथा पूर्वं य
थापूर्वं तस्मात्प्रथमे मध्यादेकैकमत्रानेऽवगन्ता नामवदानानां पात्रा
न्तरे स्थापि सहावधानं कार्यं अभिघारणं च हविः कार्यं होमापातिक्रमणं चा
वयमाङ्गे निषिध्यते हविरभिघारणोपदेशात् एकमेवेदमवदानं न चापि
यद्वद्धि रूपहविर्निहितं तदवदानं प्रधानमिति न रूपं संस्कारकमेव वचना
न्तु स्वधमानमेव हविर्यसंयोगेनोत्पद्यते नैवं तस्यादेवतासंबन्धः इति न
द्रव्यदेवतायोग एव याग इति नान्यद्रव्यं तत्साधनमिति वचनात्प्रथमा
णामप्यवदानानां संयोगात्तदेवसंस्कार इति संस्कारे नैवान यो: तेन मु
ख्यावदानविनाशे प्रायश्चित्तं न संस्कारकविनाशेऽप्यंतरायपिने तयोः प्र
योक्तृत्वात् ॥ सोमाप्यवापि तत्र मात्रे उत्पन्नावेव विकल्पिकास्थानत्वादन्याधिवि
कल्पः प्राप्त एवेति पुनः संबन्धविधानमयं विशेषः सोमवद्धविदानं एवमाह

चा ६६ दिति तिन्ते विशेषणो यागस्वरूपस्याविभेदके। विधानं तदुपादानाद
न्यधर्म्मत्वबाधकं। पुनस्तेनोच्यते योगः सोमेन पितृयोगिता॥ एवं बर्हि
षद्भ्य उत्तरतो धानामंथपुरोडाशानां एवमिति सन्नुसहावधानमनति
66 क्रमणो चपरं देश क्रमे चविशेष उत्तरतो धानामंथपुरोडाशानामवे
देयं॥ अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मंथपुरोडाशधानानां एवमित्यत्रा
प्यनुवर्त्तते। तेनात्रापि सर्वः प्रथम धर्म्मः। विशेषश्चायं। अग्निष्वा
त्तेभ्यः पितृभ्यो दक्षिणप्रदेशे भोगं थपुरोडाशधानानामवदेयं॥ पुर
स्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं पुरस्तात्प्रदेशादेयमेवेकमु
त्पत्तिः क्रमेण पुरोडाशादेरग्नये कव्यवाहनाय॥ सत्विष्टकृत। विशेष
णाभ्यत्वेन यागान्यत्वमाविज्ञायीति सर्व्वं स्विष्टकृदित्युच्यते। ननु सया
गः स्विष्टकृद्विशेषण। कर्त्तव्य इतिकोभिप्रायो हश्यते पुनं चान्वय
प्राप्तं विशेषणं नैतदापं विकृतो प्रत्याम्नानं बाधप्रमेवावचनार्थलोपेस्व
क्तेः प्रत्याम्नानं चात्रकव्यवाहन विशेषणं। अयाहग्नग्नेकव्यवाहनना
यानुब्रूहि नो तित्तयोजरव्रत्तस्विष्टकृतेइति चोच्यते स्विष्टक्षदर्थनावस्वि ६६

ष्टकृत एवं न घटते यदि ह्यग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्यात्तर्हि स्वरूपे
ण स्विष्टकृत्त्वान्नपायात्स्विष्टकृत्त्वमुच्यमानमनर्थकमेव स्यात्तस्माद्धि शेष
णान्यत्वेन यागान्तरप्रतिभावमामूदिति स्विष्टकृ इत्यर्थमेवेदमिति न ष्टथ
ग्यागान्तरं तद्धि शेषणं वाप्रत्तेस्मव्यमिति। अपि च स्विष्टकरणं वहनाद्
षिपांपद्धी ष्टमपि नात्स्येन हविरन्तहीष्टमत्यनिष्टमेवातः स्विष्टकृन्न हव्यवा
हनत्वेच्छानेच कव्यवाहनं प्रयुज्यमाने हव्यवाहनो हनो वेदेवानां कव्य
वाहनः पितॄणामिति व्यवस्थितविधानाच्चदेवहविष्ट्वाभावाद्धव्यवाह
नार्थः स्विष्टकृद्धि शेषणमनुचितमिति कव्यवाहनमेव प्रयोक्तव्यं यदि स्वि
ष्टकृद्धव्यवाहव्यनाहवनपर्यायो न स्यात्तर्हि कव्यवाहनप्रशंसार्थं कव्य
वाहनमिषेधनमप्राप्तमाकस्मिकं नित्यानुवादत्वपानीयेत तच्चानुद्भाव
संनिधापितमन्याय्यं तस्मान्न स्विष्टकृत्प्रयागः ८.८ स्वधेस्य सुखधेति
वा श्रुतप्रत्याश्रुतेप्रधानयागेषु आश्रुतप्रत्याश्रुतेएनेवास्यातं॥ अश्रु
तप्रत्याश्रुतो चदेततर्हि न हूर्म्मकेपि स्वेच्छा नापत्तेरिति न श्च्छुना क्षरमपि
प्लुतमवतिय त्वन्यैः प्लुताभावेउच्यते तत्प्रमाणनिरूपणान्स्वमनीषिका

वा. ६७
67

मा चमिस्कपे क्षणेवं॥ खधानमङ्गति वषट्कारः । अत्रापि वषट्कारप्लुतो
पाग; पूर्ववदूषट्कारस्त्वहव्यपक्ष्या अनीत्यप्रता मिहानेन क्रियते इत्यसं
दिग्धे स्तुतविधानामं यमुपहूय होता ध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदव घ्रायं निदधाति
।मं यंहस्तधृतमेवोपहूय होत्रादिक्रमेण पूर्वपूर्वप्रतमुत्तरउत्तरोग्रहीत्वा
व घ्रा याव घ्रायनिदधमत प्राशित्रमवदायेडां वा अथवा इडामवदायपूर्वं
वदवघ्राणं मं यस्येवात्मि ष्वपक्षे प्राशित्रं पूर्वमवदेषं न पूर्वस्मिन्यक्षे॥ सर्वं
प्राश्नाति षा। अथवा व मन्त्रमुपहूय सर्वे प्राश्नीयुः मंत्रमेव किंचिद्वर्त्तं॥
वेदिचिः परिषिंचत्स्फदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा॥ वेदीं परिषिंचत्स्फदके
न यजमानो ध्वर्युर्वा पात्रेणावारणानात्रिः कृत्वः स्नातिक्षुपि वर्तते तन्मनं
परिषिंच्य परिषिंच्य पूर्ववत्। पिडुपित यज्ञवन्मंचः। उदपात्रवप्यतेण
मितिपृहूष त्रयस्मादनेन तनं वेदिकोणेषु कार्यं। तत्र वेदिपरिषिंच्य प्रथमं
परिषिंच्य द्वितीयं तया तृतीयमपि पिषिंच्य त्वादप्रादक्षिण्ये प्राप्त यिपदेश
विशेषाया व्यतेउत्तरे परस्यां प्रथममवनेतनं कार्यं॥ सर्वे समवदायस
वेभ्यः। यथावनिक्तं पिंडादादात्स्यस्य वे त तइति॥ तत्रोपायापयमवनें ६७

जनंकार्योणो मम वदानं सम्यव दानं कृत्वा सर्वहविर्भिः पंचमी निर्देशाद्व
दाननिर्देशाद्यावद्दानमात्रमेवग्न्यासं ते सावेघ तत्तज्जइत्येवमेजनक्र मोमंत्रा
णामिहाप्यक्षव्यतेनानिक्रमणो यमः। अशौ संबोधनविभक्तया नामग्र
हमेतत्तइत्यतेनदहाति॥ उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे त्रपितरइति। उत्तर
पूर्वकोणे निर्मार्जनं करयोः कार्यमत्रयीत्यइति॥ यज्ञोपवीतिनः सर्वे निः
क्रम्यादं चोक्षतसीमदं तेस्याहवनीयमुपतिष्ठंते द्वाभ्यां सर्वत्रिवप्राप्स्यर्थ
सर्वग्रहणं॥ उदंवइति निरीक्षणेमपिपश्चान्तकार्यमुदग्द्वारे उपग्निस्म
णस्य स्वयं प्राप्तः। निष्क्रम्य सर्वे कुत्रिजस्याहवनीयमक्षन्तसीमंदतइति
द्वाभ्यामग्न्यामुपतिष्ठंते। पराद्दिना प्राक्षेपि द्वाभ्यामिस्येवकरणत्वात्प्राप्स्यर्थ
माभूत्प्रसक्रमयवापाकरणिकत्वान्तप्राप्नोति। पराद्दिना। उपस्थानं
वोदंवः कुर्युः। मनोन्वाह्वामहइति गार्हपत्यंतिगृभि४। सर्वे गार्हपत्यंति
मभिर्जुह्वग्निरूपतिष्ठते॥ प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदंतेति। दानाजप
ति। सर्वेऽप्यपिप्राचीनोवीतिनः प्रविशेयुः। दाताध्वर्युर्यजमानो वा प्रविश्या
मीमदंतेति जपंति। अत्रैवप्रजिहेवनेप्रतिप्रस्थाच्छपशाखो निष्क्रमणो म

वा.
६८
68

णोपस्थानप्रवेशानन्तरमूर्व्वं स्पनुनिष्क्रमणमाह विषमनंगत्वान्नेश्वास्यक
र्म्मणो निर्व्वर्त्यमानत्वात् अचनेऽप्यपूर्व्ववत्प्रदक्षिणं पूर्व्ववादितिपरिधि
व्यपरिधिष्वसवपरिधेकाप्रदक्षिणं कार्यः। अवनेजनं वदानकर्मेणो॥नी
विविस्र ८. स्य नमो वदन्त्यंजलिकरोति। नीविविस्रंसनमधःकरणां नकृत्वा
नमो वइतिमंत्रे लोकमंतलिंनुयात्॥षट्कार्यनमस्कारान्।षडंजलीन्याक
रोति।तैनमस्कारात्मंत्रैः कुर्वन्नशावांतरे हि शोषघोस्वर्तं षडे वाम्नायंते
ताश्च कुर्वन्नुतावत्सांख्या नंजलीनि वकरोति।पश्चात्त्रंपितरो हतेति चतप
तीति शेषः॥व्रत्यामंत्रणादिप्राक्शृङ्गव्यूहनात्स्ययानवघ्नोपवीतीविप
र्ययांवृत्य.प्रसव्यामीत्यनुयाजार्थंपत्नदादिकरोतिप्राक्शृङ्गव्यूहना
त्।यथाप्रयातेषुकृतंउपवीतविपर्यासमुच्छेपवेशनेत्क ग्व्याहनोदेनर
कालं प्राचीनावीनामवमित्यस्मात्रविपर्यासमनुप्रवेशने॥नप्रस्तरमादत्ते।अ
न्तराभावाद्धिधृतत्वाच्च। अनुप्रहरेत्प्र.कनकिंच नानुप्रहरति।प्रस्तराक्षा
वेन चरणाभा॥देवानुप्रहरणाभावः सिद्धएवप्रैषार्थमुक्तं॥इमामी मारु.
स ८. स्प.शति। कृष्णामेवात्मानमुपस्पृशतीतिवचनात्॥उपस्थापप ६९

नुप्रहरन्ति। तूष्णीमेव परिधीनुपेत्य शम्यनानुप्रहरन्ति अग्नौ। नत्वनुप्र
हरणप्रतिषेधः प्राप्तोसत्यां स्यात्। प्राप्तिश्चोपस्पर्शने मंत्रप्रयोगोस्तीति मं
त्रालिंगात्स्यात्तत्र। तेन मंत्रेण प्रहरणायोपस्पर्शनेन प्रहरणमिति निषेधा
श्चरितार्थः स्यात्। नैतदेवं तत आदानमपि प्रहरणार्थं न मंत्रेण कृतेना
दानार्थे स्पर्शने मन्त्रः प्रहरणार्थः पश्चात्स्यपुज्यते दृष्टार्थं च तदादानमि
ष्टपुनर्वदृष्टसंस्कारायविधीयमानं तूष्णीमेव स्यात् तस्मान्न मन्त्रप्रयो
गः। पशौ त्वप्रतिपत्तिर्नष्टार्थकानादृष्टार्थालुप्यतेन सर्वं यथा देवनेक्रिय
न एव पश्वंगत्वप्रयुक्तत्वान्न हि रोधेवाधामिधानाच्च॥ शंयत्तं भवति। एत
त्कर्म शंयुषाकांतं स्यात्।। वर्हिः परिव्यगतो पापास्यति प्रासनविसनवि
धानात्तूष्णीमेवोभयोरग्नौ प्रक्षेपः पूर्वं वर्हिषः पश्चात्परिवीनां वर्हिःप्र
हरणकाले सन्नांतरोपसंहृतमभिधीयते वारुणमारुतौ। वारुणो वा वरु
ण प्रयाघासे पूर्वकारिणोपदाकठास्मार्हिव क्रचानां पशुहूं पयदावात्
मनेपिनस्तदेवः पशुपूपोष्कनरेकवापूर्णामेव बहूनावातसनेया
ध्वपूर्णांवृनिव्र यस्य भाव एवैप पशुपक्षे यथाच्छानाद्दष्टयोन उपयथादेव

चा.
६९
69

न पक्षे रश्मिग्रहणे न पित्याया अपि ग्रहणोनव यकूपि त्याग्रहणांह
णांहविर्यद्द्रसोमेपिपि त्यारव्तं तत्रेष्टिखे भावना। अथ यद्येवैकपशुपक्षेमहाहविः
पशुकर्म्मेनमः कृतायतः प्राकृतैष्टिकवत्स्यि त्यास्यादित्येवमर्थे इमर्थकिन्न
त्याग्रहणां। ननुकथमन्यत्र प्राप्तिः उपहूयेडां पि त्येत्यादिनोकपर्वण्येक
पशोर्विशेषस्थानदर्शनादिति ब्रूमः। ननु तदेकपशावुच्यमानं कथं ना
नापशुप्राप्तं। सत्यं। पशुमन्त्रित्यृचामप्यपरस्यं पुन्सविधानं तत् सर्वप
क्षसाधारणमिति प्राप्तेस्तत्रापि वचनाभावइडांते। अत एव यथा देवतप
शुपक्षे पि इष्ट्योपयाद्गस्थानाएव न तद्धविरनुविर्वपणं। प्राकृतकर्म्मापवर्गोयाः
पि त्यात्तदूहूँ त्र्यंबकामहाहविर्न्नतवि सर्गानन्तरं पित्र्येयं वक्रपशुकर्म्मेत
च्चतुर्गृहीताहुत्यन्तरकालं पि त्यादि। अथ यदा महाहविस्तन्त्रां नभ्य तदैनेवे
वतस्य पशुमध्येनुष्ठानस्य प्राप्तेरेवनानीकवनादिवद्ग्रहणं ते न वैश्वकर्म्म
णानन्तरमेतानालभ्यकर्म्मापवर्गो यः पुरोपि त्यात्र्यंबकादिकर्त्तव्यं। तत्र प
शुमध्येप्राचीनावीतोपि त्यनुर्व्वादित्येतावान्विशेषः। एकपर्वण्येकपशो
र्वा पशुपुरोडाशेडोत्तरकालं वातुयाजेभ्यः प्राग्वा त्यादि। तत्रापि प्रथमःप ६९

क्षणेष्विकेषु हूतौ पः पशुमहिषीति सर्वमनवद्यं एवं चोदिष्यति रिक्तानां हविषां
प सु चतुर्ष्वपि पक्षेषु यथा देवतन पशु पक्षे वाड निर्वाप्यो भवेत् एवं सर्व चातुर्मास्यदे
वि षां चातुर्मास्यपशुदक्षिणासुकानि । सर्वदेवता पशुमन्सु प्रति पशु पूपा
एको वैकादशिनि धर्म्माप्या अनीकवत: सांतपनो गृहमेधीय क्रीडिन
आदित्य आग्नेयाद्यपश्व महाहविविधि न्याग्नहणस्योक्त प्रयोजनत्वादति
रिक्ताभावान्नतेन पितृदेवता पशुवाधः इाकपते एकैकस्मिन्पशौ सर्व पर्व हवि
र्देवतानामनुविधपि प्रासे यथा छिन्नत्वमिष्टीनामुच्यतोपि न्यायाद्दिष्टित्वे
पि महाहविस्तंत्रांत: पातात्प्रसंगात्स्य यागिष्टित्वसद्सद्भावात्स्य यत्क न्नहणं
कृतं । पञ्चकचिद्दर्शनादित्यनेन महत्यं तत्रान्तं पितृक्तौ यं वक पुनरुक्तव जैमि
न्यत्र व पाप्रचारः प्रयद्वार्यते । एकविंश शति चातुर्मास्यदेवता अनुद्दत्येक
विंशति धाप्रवरेषु रिति श्रुतिप्रयोलोचनेन पितृक्तो यं वक पुनरुक्त परिहा
रे लोकविंशतिश्चातुर्मास्यदेवता भवंतिपक्षावश्य विहिता एव श्रुतौ दृष्टा
वमनुनीकाशः पितृलोक सोमवनामित्यादिना कृस्मा: दृष्टनस्ते यंवक्का
दृष्टतेन स्मृत एव सुप्रज्ञे नाविशेषेण व्याख्यातं । यथा देवतं वा पश्वोपा

चा
७०
70

पादेवता चातुर्मास्येषु तास्वेव तस्यैव पशवो भवंतीति । अत एवानुनिर्वाप्योप्य
स्मिन्पक्षे भवत्येव । यत्तु समानमन्यदिति मंत्रेण । ऐष्टिके श्चातुर्मास्ये सुत्य
मन्यद्भूदन्तनि र्णीयमानि । एकस्मिन्नस्मिन्कस्मिंश्च पर्वणि ॥ ऐन्द्राग्नेय पशो
श्च पुनरुक्तानि हवींषि भवंति सांवत्सरिकाश्रोक्तौ । ऐष्टिके पाशुकेपि दक्षिणा
द्रानां । तेपि स्यादित्यंवका तां । ततः समिद्धा दौ ष्टिके पशुविलसनादि पाशुके
करंभपात्रकरणं प्रागग्न्यान्वाधानात्पि स्यायाः स्वस्थाने नेनानुनिर्वाप
कार्यनिर्देश्स्यानदभाव एव प्रतीयते । ननु पितृणां सोमवद्रादीनां पश्चात्त्वं
भाभावः । तेनोपि तत्पशवस्तु पर्वदेवेपि स्याखकाले । स्वस्थाने चयथादेवतप
क्षे ऐष्टिके गृहमेधीयप्रकाराणां तरं स्यान्हविरेह स्यंनुद्दुंराम क्षानंत
रं मार्जनां तेप्रकृतेत्तत्रभाभावान्नाबाहु च्येभाष्यपद्धत्यनि प्रायेणापि स्या
पायथास्थाने तु प्रानं निर्णीयते । ननु परीवोवापं बेने न स्वस्थाने पशुं मंति
पि स्यादौ पि भविष्यंति । पदीष्टिलेनयथास्थानत्वं प्राप्यमाणं तेष्टिलक्षणज
प्रतिनिर्वधे तु निर्वापाभावः श्च रूपेणो वार्थस्यसाधनानां । अथेष्टित्वं स्वरू
पमिष्टं कालेनयोऽप्यमानप्रकृतिरुच्छं विकृतं नवानविवक्ष्यते नदा पशुवद्देवतात्व ७०

र्म्मेतद्वाकार्यमिति नेष्टिनियमोभिमतो भाष्यप्रवृत्तिप्रणेतृभिः ॥ तेनतिस्मी
न्मन्त्रेदं महाहविष अनन्त ॥ वै स्मय्रर्वाहृतेः पूर्वं पशूनालभ्यपिष्टियान्
पशुपुरोडाशयामार्जमांते भवेदिष्या । पिष्टियापावहूक्तास्ति । एष्टिके सकला
भावेत ॥ अत्रापि न समासो वपशुविस्पं सनादिकं । समासे पाशुके तंत्रेवे
ष्टमन्यर्वाहृतेः पुरा । नैष पक्षको भवेत्पशुः पूर्वं प्रणीतएव तु । अथ यस्मादानु
मिर्वपः पुरोडाशं पशोरन्तु स्वोनं त्राज्ञापकाभावाद्धूयनाभावतोपि चानु
ष्ठोतिधर्म्मा एवेषा तेन तु स्मीन मंत्रता । अप्रस्ति छस्कृदने इत्वा मार्जनांते
चतुत्तरस्याः कृतिः पुनः सम्भावाच्छेदने कार्यं रूपस्य तदनंतरं पठ्ठोता वा
दिकरणं वेदिः संमर्शनावद्धिः प्रणीतादियथास्थायं पर्यग्निकरणे कृते ।
मूक्ष्मादिकारणं सर्वं प्रकृतिवद्भवेतिहा नैषं णबके तन्नात्राहवनीयस
त्वयः उदकनुरवेताविशेषोदक्षिणावापसव्यकं । तदस्मिन्नेपि विद्धे पं मि
तिनेकेवले न्यथा अत्र प्रधानकालत्वात्पस्थानसकृत्त्वि । यासोमे प्रधा
नकालत्वं तत्रमध्येति हूरतः । एवं च घिनयपज्ञोयं पशुतंत्रः प्रपद्यते । अ
थवा चोदकादेव पशुराहवनीयको अतरवेदिके कार्यः पित्यज्ञश्च

या. ७१

दक्षिणो। नत्वाग्न्योदक्‌हानं तेरं मार्जनं। तेष्वंहृ नौनत्रं मांभांवांनांवांहृं

चेषपरिवृतादिनिर्हृतिः॥ वेदस्वरस्थापनं स्फ्यादिपदार्थानां तथास्त्रि

स्याः इध्मनां बर्हिषश्चापि प्रोक्षणं प्रेषपर्वकं। वेदेश्च स्तरणं तद्वत्स्तर

णापिसंनह्नतिः। समिद्दादिग्रहाग्नेश्च काल्यनं तन्तनतुः स्रुचेः। परिधीनां परि

धानं समिद्धानमेव च॥ जयः प्रस्तरसंस्तारः स्वाहा ‾न्मात्र जपस्तथाऽग्ने

प्रस्तरमिष्टं तिः कार्यलोपादभावतः। स्कचा आलंभनं नात्र हृदये आस

नस्यानुकरणं होतुराह्वानं प्रेषणं समिधामपि। आधानमुपवानश्च सं

मार्गो नेह्ननेः समि। प्रचारउत्तरस्याप्यस्मा हृच्छे होता न चोदितः। पुरोडाशप्रचा

रश्च स्विष्टकृत् घागतः पुरागमनं दक्षिणो बद्धो प्रचारो यार्थतः। स्क चा। आ

ज्यस्थाली ध्रुवायाश्च होतुरप्यागति स्विष्टे उपविष्टो घृ याशा स्नं होतात्र खाह

ने पुरः। नस्कगार्हपत्यं त्वत्र प्रयाजानाम भावतः। प्रधानयागान्निर्वर्तसं

कार्यस्विष्टकृते द्यकृा गुरु मेदोद्दि हृदयं वाचि रोधे बाधवावपनतः। अयत्वा

भावतस्त्वत्र यागुक्तं तं त्वसाश्रयेत्। यदाहूयक्रहा पूर्वे यामुक्तं तदाऽपि च कं

। इडापितं त्वनः कार्या मंथो नैवाववृतीयते। प्राशित्रमपि न दस्यान्मार्जनं द ७१

क्षिणा पश्चतः। परिषेकादिकार्यं च निःसृत्यैषामुपरिस्थितिः। पतिश्च शे
षकर्म स्याद्गृहहान्नाद्यतः परं निःसृत्योऽत्र विहारे स्यादनुयाजादिकाः क्रि
या। प्रक्षेपः परिधानां स्यात्सुवसंस्पर्शनं परं होमस्य बर्हिषः पश्चादितरत्र समा
समां बर्हिषः परिधीनां स्यादुत्तरस्यां परं ततः। पयद्वत्रार्थतः प्रासनन्तदासा
घृते धिकं। एकं तन्त्रतयानात्र ध्रुवाधामासो घृते पुनः। त्रिपशूनां यथा तन्त्रे
सुराग्रहेष्व भेदतः। अथो च्यतोग संसिद्धिरुत्तरस्यां तदर्थतः। पात्रासिद
क्षिणास्यां तं ग्रहसाधनं। आसाधनेवेदिमाध्योतदूहिहाप्यिहश्यतां॥ संस्
साधनभेदोऽसिद्ध क्षजाति प्रभेदतः। योगपर्यं वशागानामिष्यतेश्चा भिदा
तरुणो बाहासादनादिसंस्कृतेः। पूर्वमेवाभिनिर्हृत्ते दा। वारुणोऽपि प्रघासे
स्याद्योगपद्याद्विरोधतः। अनुष्ठानक्रमादव्रशक्यं नैकपात्रकैः। तस्मा
त्तपानुभेदः स्यादासादनादिसंस्कृतेः। पूर्वमेवाभिनिर्हृत्तेर्नापरः दक्षिणो
पुनः। होमान्ते सादनं यद्विक्रियमाणं पुनः पुनः। अपेक्षते तसंस्कारम
द्वन्स्यादिहूकर्मणि। प्रणयनं प्रणीतानां तत्र तस्योपायनं तथा। धाय
स्यादुत्तरस्यास्याद्विसर्जनन्क्रियापि च। अथवादेशभेदेन तन्त्रभेदो भवे

चा. ७२

दृष्टि। उपायनं च तस्यात्र प्रासंगिकं कृतं यतः। व्रतस्यासनम् प्रणीता देहे देशे भेदा
त्पुनः क्रिया॥ पात्राणां सादनेन तद्धस्तो क्षणं वेदनादिवं स्विष्टकृतः पुराकार्ये
मध्येष्वं पिच्चश्लाष्टिकं। अप्युक्तं तत्क्रमो न स्यात्तुल्यसामान्ययोगिनां। कृतानुल्य
72
समवायो सामान्यपूर्वधर्म्मता। पशुपुरोडाशमनु निर्वापोह विषां श्रुतः। प
श्चात्कृतत्वादेवस्यास्तत्वंगं योऽस्य नेयदा। प्रधानं क्रमयोगेन प्युक्तं सर्वमनुक्र
मात्। एवं केननुल्यनीकृत्वा द्वितीयेनाप्ययोजनं। प्रधानानाम क्रोषाणामेवंस
र्वांगयोजनेऽनुल्यत्वपरिनिष्पन्नेक्रमविधिर्नबाध्यते। पुरोडाशेः सदैवाग्नः
सर्वांगैर्याजनं भवेत्। आमीषां हविषीतेन नास्तिभिन्नांगसंघता। मास्म भ्वन्त्वय
णिनिभिः साध्यसंस्कारतुल्यता॥ आंतर्वेदिकधर्मास्तु यगेवभवं त्वमी। तेना
प्यस्यास्त्वनिर्वापो धिष्ण्यितिर्म्महणं; चिवेदिमानादिसंमार्गः स्रुक्चामासादनं त
था। प्रधानां च र्हि पश्चापिग्रहणं तरणं तथा॥ हविषां सादनं तस्यास्पूर्वमो
त्तरवेदिकोपश्चादिहाज्यभागांतउत्तरत्तरस्यां तन्त्रक्रिया। भवेत्पश्च पुरोडाशेः
पुरः स्विष्टकृतोऽस्यनु। दक्षिणास्या प्रधानानां प्रचारउत्तरेण पुनः स्विष्टकृद्दक्षि
णोऽपिस्यात्तत्र एवमिडादिकं। पूर्वमिर्णा। तपक्षात्तु मिष्टे यमिह शेषकं। इज्या ७२

यान्यक्षोयमेतेषां व्यापयोगेनुउत्पन्ना। आहकुनीयपक्षेस्याद्दृष्टिप्रमाय
नेनतत्तु।पुराणपूर्वकृतिस्तत्रप्राणुनरपरिग्रहात्।सर्वःस्याद्दृष्टिसंस्कारोमान्ना
दिनोपकल्प्यते।उदर्कस्यंबककवल्कार्यंतत्त्रंप्रत्ययपनाघपा।छिन्नेपूपेघणो
तानां।रोद्रैनानेकपक्षना।उदत्वंहविषासेवनयोवश्यपणान्तनु।पञ्चंगा
नांपश्येश्वापिवोदकानुग्रहेणतुचातुर्मास्येदेवतात्योपपत्तेष्टेकविंशत
योपित्रादिवर्तनंपोमंनहिधर्मानुमाननः।अनुत्पन्नयागप्यःशष्टेकगोवरो
यमः।पयादेवतामत्राहप्रक्रांतोस्तेनताः।पुराणपशुयोगेविरोधःकोयेन
पित्रादिवर्ण्यते।हयमेधेनयोगाश्वसंवंचःशब्दतोनहि।त्रिहविरिष्टिरन्य
त्रइष्टिग्रहणतोयदि।सर्वत्रेष्टिर्भवेत्तेनप्रमाणेनावधारितं।हयमेधेप
रित्यागान्तवाच्यंनशब्दतोननतानहृत्सुरुषमोदोपिविधानंशब्दतोन
मा।खबुद्ध्याकल्पितंग्रात्यंप्रमाणान्तरेत्यनीयते।बहूचैरपितेनतत्रनिषेधो
स्यादभावोविधितानिता।नियतामि।हेवंनयागाःसंख्यापुनस्ततः।याव
त्योदेवतास्तत्रपशवोपितथाविधाः।आरंभोसर्गदेवानप्रधानयागसा
धनं।निमित्तांतरयोगेनगुणत्वंनेष्यतोमतं।अनुमिष्यत्वहृपत्वाद्विष्टे

चा· मोपितन्नया। हविरुच्छिष्टं चाश्रुगार्श्यं वा चरुशेषादग्नौ हविषः पिंडदानार्थं
७२ दावशिष्टं स्म श्रुवामस्रुग्गो यं वा कर्म्मसमाप्तो॥ औ यंबकाञ्चिर्चा परीति
73 रौद्रं निकषान्यावंतो यजमानगृह्याः एकाधिकाश्च यंबकानिति कर्म्म
नामधेयं प्रत्यक्षत्नमितावयवस्. स्यात् तन्निर्वपति रुद्रे देवस्यानत एव प्रतिदे
वते रौद्रः पशुः एककपालाश एकोकपालसंस्थ. तावत्संख्यया यावंतो य
जमानगृहे पुजातानसं पुनयात्रे मुख्यश्रुतित्वात्। एकाधिका शम्सस्मा
घावद्धार्तेत न एको धिकः कार्यः। रौद्रः पशुरिदं कर्म्म पुरोडाशेन संपुतं। प
श्वाद्यजनितं न्नस्य पुराविषद्धनो निखिलं तु पस्य श्यागते। न हि कार्य स्विष्टकृ
दादिकं॥ चतुर्गो वा। बहुवचनवरि नार्थत्वाद् यामयेक मजनिह्नि मजानीचरु
र एव॥ उदङ्स्तुत्वः सर्व। सर्वं रौद्रमात्रकर्मोदङ्मुख एव कुर्यात्। अवहनना
घपिमूयास्वादवहंतिः स्यापुरोडाशस्य रौद्रवत्। पुरोडाशस्य तंत्रेस्यात्स्माधा
न्यान्नं त्रसंपुतं॥ तेन यथादेवतेष्ववहननमुदङ्मुख एव कुर्यात्। देशी श्व
तानेव गृह्णीयात्। चतुष्पथमाग्नसंज्ञे देशे तुपविरमणे देशानुदीर एव गृह्णी
यात्। जुहोते यः। जुहोति धर्माणाम् एवे सर्वत्र। उदङ्मुखेस्य जुहोतिपथि जुहोति ७२

पथिजुहोतिचतुष्पथेजुहोतिसजुहोतीतितत्रनत्रजुहोतिश्रवणाज्जुहोत
यएवयजतिरपिननुश्रूयतेतेनवषट्कारेणापिभवितव्यं।नयाचास्तंबकौ
रयजंत अथयदेवएतैर्यजतेतस्माद्धाएवएतैर्यजंतेनेनोभयरूपत्वाच्छुक्ला
ग्निहोमवदुभयधर्मत्वेनवषट्कारोप्यस्तीतिचेतन।। अवषट्कारान्तानव
षट्कारोत्रभवतियजतिधर्माणामुपरनादर्शनात्।शुक्लाग्निहोमेत्वाश्रा
वणाद्यतिदेशादिवचनं च। अत्रतुयजतिशब्दमात्रंतत्रान्यधर्मादर्शं
नोदाहृत्यपतीतिवाविधानादर्थवादतोऽन्यधर्मादर्शनेनयागः कल्प्य
तइतिनदभावादाहत्यजुहोतिविधानान्नहुर्मयोगाजुहोतित्वनिश्रयात्र
वषट्कारःशुक्लाग्निवदित्यवषट्कारान्तः।। अनक्कोत्वा। आम्येनंजनंतैनेषां
कार्य। अत्रत्वादक्षिणाग्न्यमुकमादायचतुष्पथेपलाशपत्रमठामेवहो
मः।। तानुहृत्यसितानेवपात्राणिधायदक्षिणाग्नयेऽमुकमादायचतुष्पथे
तस्मिन्नेवाग्नावमुकाग्नोपलाशस्यमध्यमपत्रेणहोमः कार्यः। अत्रपक्षे
स्तताभ्यंगप्राशदानादिनाज्यसंस्कारअप्रदेयत्वादाज्यस्यापेयांनुजुहोति
त्वेनापिनयावदुक्तत्वंतेयामाज्यभागाद्यर्थंछ्रोत्याज्यसंस्कारउभयपक्षे

चा·
७४ पि॥ ॥सर्वेषामवदानं। स्विष्टकृत्स्विष्टकृदतिरिक्तवर्ज्जं। जुहोति त्वेपि वा च निकं
सर्वेषां स्विष्टकृत्स्विष्टकृदवदानं गृहीत्वा होमं घंसहैव अतिरिक्तं वर्जयित्वा ततो
नावदानं पात्र्यामतिरिक्तः स चिह्नीयः। अन्ते भूमिश्राणां। यदा तत्काःकर्त्तव्या
74 इति पूर्वसंपीडितं तदास्येनावदानानि मिश्राणि यानि। तदावामि घारणादि
सर्वं। एष एत इति जुहोति पलाशमभ्ययमपात्रेणावतं॥ अतिरिक्तमावृत्तरउ
पकिरस्ये षत इति। आखुभिरुत्कीर्णे पुरीषे गृह्णाति एष त इति॥ आग्न्यावृ
त्पमदीमहीति जपंति। उत्किरणं त्वाना होमस्थानेसर्वे कृत्विजः॥ आग्निं त्रिः
परियंति। पितृवत्सव्योरूना प्रानास्त्र्यंबकमिति पितृवद प्रादक्षिणमग्निं
त्रिः परिगच्छंति। सर्वे कृत्विजस्त्र्यंबकमिति सव्यारउरूर घ्नंतः॥ देववच्चैते नै
वेदक्षिणानाघ्नानाः। देववत्प्रदक्षिणमग्निं त्रिः परिगच्छंत्येतेनैव मंत्रेणात्र्यं
बकमिति प्रथमेन दक्षिणोरउरूप घ्नंतः सर्वे कृत्विजः॥ कुमार्यश्चोत्तरेणाभ
यपतिश्चाना भगकामा वा। कुमार्यापि परिगच्छंत्यग्निमुत्तरेण त्र्यंबकमिति मं
त्रेणसुपतिं कामयमानाः। सौभाग्यं सर्वजनप्रियत्वादत्वानाकृतात्रैत घजमा ७५
न कुमारीणां प्रधानांमफलेषु तस्यैवाधिकारादयस्य फलमात्मन एव जातेषि

फलवत्तरो द्रव्यत्वमानोऽञ्जलिनोदस्याग्नेः प्रापणं तावद्युक्तं मुक्तेषणं
पुरोडाशानां कार्यं प्रावर्तिगतानामभिर्नं प्राप्तुं मुखेन शक्यं ततो प्रतिगृह्णान्ये
नाइ यजमान एमानराव प्रतिगृह्णात्वं जलिनापनतः॥ आशंका उपस्प
र्शनं। आहुतत्वान्नात्त्वादेशेषु विक्षिप्तत्वाच्च अशेषवच्चे प्रतिग्रह रोपनतानां
पतितानां वाउपस्पर्शनं कार्यं॥ मुक्तयोः कृत्वा वेष्टपष्ठ्यां। कूपेवा सन्त्योम
यतः स्थाणुह्नतव ॐ श्रावस्योकानामन्यतमस्मिन्नुक्ते पत्वेवदासजह्मेत
त्र इतिताइयनिता शमन्तयोः श्राकार्यामर्ष्येनि धायते चशिक्तोवेणुयष्ट्या
मेतयोरूभयतश्चावद्धाकर्पतयोः काष्ठदण्डांतयोर्वा स्थाणोष्टुतेवं शेवल्मी
के वा एकस्मिन्न आसज्जनिवल्लायाति अग्नेः प्रापणा मेततन्न इति मंत्रेण॥ इ
ति वासाडूति। अयमयासंजन एव क्रियांतरानुपदेशात्पूर्वक्रियासंबंधा
न पापाद्व ननु पूर्वक्रियाविच्छेदः पूर्वमन्त्र इति करणं तत्वेनावगम्यते तेने
तत्प्रकृष्ट साधन भावप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तान्नेवं तर्हि व्रीहि यनयववदे
कार्थत्वेन विकल्पो भविष्यति संसृस्या देवं पद्ये कार्यत्वस्याहि शिष्ट क्रिया
विषयत्वान्नैकार्थता। पूर्वस्या संजनमात्र परमुत्तरं तु धोम्य विशिष्टां संज

वा॰
७५
75

नयरंकथमीति। चनवाक्यशेषात्। कृतिवासाङ्गतिनिःक्षापयत्यैवैनसे
नःसपत्नुहि नकिंचन हि नस्तीति। साप्तोह्यनिश्चलोभावोभवति तेनत्वे
यसंस्तवान्तिश्चनाकरणमनेन। अनक्षमेव्यनेनयसंवंधनयत्वे श्चि
न्ति। यतेनदपिस्याद्यदिश्रुतितोविशेषावगतिनस्यात्तस्मादेव चनजपमा
त्र॥ अपक्षमेत्योपस्पृशंत्ययः। अनपेक्षहोमप्रदेशमनीक्षंतः प्रदक्षिण
मावृत्य आगच्छंतिमहाहविःस्नानं आगत्यवायामुपस्पर्शनं कार्यं सर्वैः
॥ शुनासीरीयस्यां यं ऐणेयष्टव्यं। यद्यांवाइच्छेत्तदावायजेत। तस्माद्यदैववकदा
चैतं मेनोपदेच्छेश अनंतरं शुनासीरीयं पर्वकार्यं। स पत्रेवसाकमेधैर्यज
ते तक्षुनासीर्येण यजेत। यदासाकमेधैरिष्टं तदा शुनासीर्येण यष्टव्यं य
द्यावाइच्छेत्तदावायजेत। तस्माद्यदेववकदाचेतेनयजेतिसूत्रं तस्यानतुने
दंवाक्यांतरमर्थांतरभावात्। तात्पर्यांतरे हि वाक्यांतरस्यात्। अ- वनास
र्यपूर्वार्थदृढीकरणं तदा शुनासीरकरणे हि फः ल्गुन्यवधिकं मासचतुष्ट
यमव्यासंकर्मणा परिगृहीतं न संवत्सरात्तिकावोति। तेन यत्फलोद्देशेन
प्रवृत्तंतत्फलं तस्माच्चयिष्यतीति फाल्गुन्यामेवास्यानुष्ठानं पुनरूपमिस्सा

शंकितमुक्तमनेनासंवत्सरस्याप्ति यद्दीप्तिः संवत्सरस्य यजतेनेनैव संवत्सरमा
प्नोति तस्माद्य देवक दावनेति न संवत्सरे संवत्सरात्प्रागपि करणोक्ति संव
त्सरव्याप्तिरिति। यद्वा कएवेति अनियतकाललब्धान्तरदैवपाक्यमिति खलु
त्यभिप्रायः। पत्नुप क्षांतरं सूत्रकाराणि मतं पाहृष्टेदिनित छयंतराणिप्रा
येण श्रुनासीरीयमुत्तरे तुर्ष्यो स्येष्टिति शाखांतरे नोनादवमनियतका
लत्वहेतुत्वेनोपात्तं हेतुश्च सिद्ध एव साधकत्वात्तनसामर्थ्यात्पक्षांतरमपि
खश्रुतिसिद्धमित्यभिप्रायः।। यो स्मिमास धर्मखर्हिर्यं जो त्वसिन्पर्वणि
यो ते मासी का एव धर्मा न वैश्वदेविका स्तेहि प्रवृत्तेर्वचनाद्धात्रापि प्रापि
ता। अथैतान्येवयं च हवींषि। षीति हविः। सुप्राप्य मायो धुनद्धर्मा अपि प्रा
प्नुवंतः प्रतिषिध्यंते योस्मिमासधर्म्मा एत्तयाच श्रुतिः। तस्माद्धत्रोपविरं
त्युत्तरवेदिनगृह्णति हषहाऽपंनमंथं त्यानि पंचप्रयाजानवंति त्र योनुया
जाः। कः ९. समिष्टयजुरिति। अत्र च बर्हिरादेरनिषिद्धत्वाद्बर्हिर्वर्तसि त्यक्ष
ते। नेनबर्हिः शाष्ट्रस्थ्या पाणांदेशाहतमासा प्रस्तराणामुपलक्षणत्वेन सूत्र
कारेणाप्रयुक्तः। उत्तरवेदिहषहाऽप्ययोर्वैश्वदेवे भावात्प्राप्तिरेव नास्ती ति

चा॰ नित्यानुवादः। अग्निमंथनं नुवैकल्पिकं विहितप्रतिषिद्धत्वात्। तेषां
७६ वै चतुर्थे ग्निंमंथंति नमंथंत्यग्निमीति वचःपदाद्याहुर्वारुणप्रघासिक
मुत्तरावदिष्या॥ नित्येभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपालइंद्राय वा
76 शुनासीरयानित्येभ्यश्चाग्नेयादिपंचभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां पुरोड
शो द्वादशकपालो लौकिकमिदंगृहीतव्यं कुतः प्रतिधुकसद्योदुग्धं स्तन
निःसृतं पच्यमानो स्यं पयोद्रातव्यं त्र्यूपतो शास्त्रांतरे वा पयः पयः शुरुः श्रुतेः
ल्लौ वाइंद्राय शुनासीरय द्वादशकपाल एव॥ वायव्यं पयः। वायुदैवत्यं पयः
कर्यंतव्यं। लौकिकं प्रतिप्रतिधुग्भवतिति तत्स्रुसं स्थिरमाणं कालांतरे संस्कारै
र्योऽपनेप्रयुज्यते वत नश्च धाराऽऽसमलसासन्वच्य पगच्छतीति विरोधाद्वो दि
तेन लौकिकमेव। नाविरोधात्। यो यं वाधः प्राकृतानां धर्म्माणां विरोधाद्
भ्युतेस्तनाति विरोधः नहि प्राकृताः सानां प्यधर्माधारोहमेनस सर्वैवि रुद्धाः मं
त्रवचनमाशानं स्थालस्या दोहनं जय प्रमत्त प्रतिवचनाभिन विरुध्यते यत्र वि
रुध्यते। वेदहवं धनो तरकालत्वं स्थाल्या अधिश्रयणं परिक्षालनमिश्रणं त ७६
स्य क्षपनेते नाधिरोधात्प्रतिवचनं त एव प्राकृता धर्म्माः। एवं च याग कालए

वद्रोहः। कारिष्यते। कालो हि यदार्थानामंगं तदनुरोधेन न प्रधानपदार्थ
परिलोपो युक्तः। ननु कालः प्रकृतिदर्शनात्। प्रकृतिरत्र दृश्यते। प्रकृति
रूपस्य निर्यागस्य स्पष्टतया प्रकरणमुत्पादनं। पयोदंदधि ऐंद्रं पयः पयस्यत्वा
द्रव्यदेवतासंबंधप्रक्रियाऽऽदृश्यते। एषम शपिवा पंथ्यं पयः पयः इति तुल्येव प्र
क्रियाऽऽदृश्यते। तेन तत्सामान्यादपि न विनियम विरुद्धैः प्राकृतैर्धर्मैः। अथ
वा प्रकृतिः प्रकृतिद्रव्यं तदिहापि दृश्यते पयः। कथमधर्म्मकं धर्म्मसाधनं
स्यात्। अथवा प्रकृतिधर्मा अपरत्वे दृश्यते च समाप्य पयः कथं न संबंधिनो नभ
वेयुर्द्धर्म्माः। अथवाप्रसतो प्रात दोहे विरुद्धधर्माणामुतदव्या विरोधेन प
रिग्रहो दृश्यते विरुद्धानामानं वनादीनां विहितानामपि परित्यागः सद्
हि हापि युक्तं। पवागूर्वा। पयः स्थाने वा यवागूर्वा यो भवेत्। तत्त्वं पूर्वरूप
नुका धर्मा भवंति द्रव्यस्य प्रदेयत्वात् एकस्य न स्वरूपो यकारकत्वात्। द्रव
त्वं गुणरंतस्याः स्वरूपं द्रव्यं संस्थितिः। तेन साधनभावत्वं द्रव्यस्थेन स्वरू
पतः॥ सोर्यएककपालः॥ पुरोडाशः स्यात्॥ सीरस्य अग्न्योगं दक्षिणा। अस्य
पर्वणो हलं षड्युक्तं दक्षिणा स्यात्॥ ऊं हारो धावहन शालो धोरे यो वाद

चा ७७ क्षिणा पर्वणः ॥ श्वेतो श्वः सो ऽर्यस्या सो ऽर्थ या गस्य दृ यग । क्षिणा श्वेतो श्वः
स्यात् ॥ अमावेगोः । अश्वाभावे गौः श्वेतो दक्षिणा सो ऽर्यस्य ॥ संवत्सरे ऽस्योः
फाल्गुन्य दृष्टो शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेच्छावा यजेत पौर्णमास्यां
। पूर्वं शुनासीरीय कालमनुक्रम्य स्यानीकानंतरमाह कर्तृविशेषस्या यः संव
त्सरमासुमिच्छति चातुर्मास्यैरहोरात्रं च्या स्यानियतं मुहूर्तेणान्तस्येयं क
र्मभिः । फाल्गुन्यादृष्टे तदर्शमर्दृष्टे प्रथमदृष्टे शाश्वतः फाल्गुन्याः प्रा
रुः प्रतिपदीत्यर्थः । तस्या हि प्रतिपदि शाल्वदृष्टो दितश्चंद्रमाः पूर्वो भल्ला
फाल्गुनां तिष्ठादयति । तस्मिन्नु तिपदि शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुने
ष्ट्वा वाप नोना पौर्णमास्यां ॥ ऐ मे नाग्निष्टोमेन पशुनेष्टाग्नेनेष्यान आ
ने प्या । सर्वेष पि चातुर्मास्य प्रकारेषु सर्वएतेउत्सर्गप्रकाराः विकल्पेन भ
वंति ॥ आग्रचिरनीनानस्या फाल्गुन्यां सोमादिनाना ज्ञानस्याहृति श्चातु
र्मास्यानाकर्तव्या ॥ फाल्गुन्यां पवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवा फाल्गु
न्यां सोमास्यां शुनासीरीयं कृत्वा प्रातः प्रतिपदि वैश्वदेवं कर्तव्यं । अस्या
व्याख्यापाश्चं मुपवसथश ष्टातिरेकः ते न फाल्गुन्या उपवसथे चतुर्दश्यां ७०

शुनासीरीयं कार्यमास्तः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति पुनः ॥ तत्र पशुषु पशु
तंत्रं प्राधान्यात् ॥ शा ॥ वांतरे पशुमध्ये पि चातुर्मास्यानि समाप्तानि । तत्र
फलकामीष्टिष्वापन्नेष्वकृतं तन्त्र नाप्राप्तायां किमिष्टितन्त्रं ताश्रयणीयोत प
शुतंत्रमिति । तत्र चातुर्मास्यलमिष्टीनां युक्तं तत्र प्रथमप्रयोगात्वेनत तत्र
तायां प्राप्तायामुच्यते पशोरेव तंत्रस्याश्रयः । कुतः । प्राधान्यात् । प्राकर्षेण
धानमध्यो प्रक्षेपो न भवः प्रध्यनं तस्य भावस्तस्मात्प्राधान्यात् । अंतर्भा
वेनत्य भयतन्त्रानुग्रहः शक्यते कर्तुं यदि ह्यस्मिंस्तत्रं क आश्रीयते । तर्हि ता
दृग्वागजातं कृतं स्यादितरन्यरिलुप्येत । अथ पुनर्गुरुतंत्रमाश्रितस्तदंतर्भू
तमल्पं तन्त्रमपि संगृह्णातीत्युभयांगानुष्ठानं सिध्यति । तस्मात्पशुतंत्रमेव
। अथवाधिकरणार्थोल्युट् । पं । धीयते स्मिन्निति धानं । प्रकृष्टं धानं प्रधा
नं महत्त्वात्तत्रमुच्यते च न महत्वमात्रं समस्यं न पशुतंत्रे कार्यं । कुतः । प्राधान्या
त्महाहि धर्मकलापो नुष्ठितो स्मिन्नंतर्भावयति । तेनोभयमापिंगमनुष्ठि
तं भवेत्तात्तस्मात्पशुतंत्रं कार्यं ॥ पूर्वेषु वैश्वदेवपाशुकं । वैश्वदेपर्वणि पाशु
कं पश्चादग्नीषोमीयो निरूप्यमाणो पूर्वेषु यज्ञेष्विहापि । तदेवपान्यूर्वेषुः का

चा॰ ७८ णीतन्तूर्म्मेष्याहकत्वात्पशोः। तेनस्य चात्वालादनांतं वैश्वदेवे पूर्वं पञ्चा
र्थे॥ सघोवा। सघ एव वा वेदिमानादिच्छादनांतं कृत्वा सर्वं कार्यं। परिगणि
तस्यातिरिक्तानां पश्वनां निरूढप्रकृतित्वान्नास्मिंश्च सघोविधानादन्त्रा
78 पि सघ एव॥ सौ वैश्वदेवः पशुः आग्नेयपर्वणि पशुर्वैश्वदेव आलभ्यः॥ पशु
पुरोडाशमनुहविःषि निर्वपति। चातुर्मास्यहवींषि पशुपुरोडाशस्य
पश्चान्निर्वपेत्। न का पशुपुरोडाशपुचारानंतरं तन्त्रहि निर्वापः प्राप्तो।
ति। सत्यमवे। देवं पादि पशुपुरोडाशं निरूप्येत्युक्त्वेत॥ अत्र नु पशुपुरोडाशम
न्निरूप्य प्रमानेतुल्या संस्कारे योगः। वाजिनप्रकारश्च पशुपुरोडाशेडांतेप्र
संगत्वात्तु निर्वापानां अप्रसंगे हिंतुल्यावि धानतत्पातुल्यांगसंबंधस्तत्
वाक् शंयोर्वाक्योरापनुत्यत्वात्तत्र प्रचारः स्याहं तु क्र मार्जितेवा तिनेन
चरंतिस्त्वत् वाक् शंयोर्वाक्योरन्यार्थत्वादिति ननु वाहूद्धे यथाच्छादनं वा
तिनमितिपद्यतो तथा यमपि वक्ष्यति। यथोक्तमविरुद्धं मितिने न हविषामे
वस्तत्वाकादौ तित्तत्रैव भवितव्यं वा तिन याग ने ति संख्ये भवो देवं पदिवाच
निकी पशुतंत्रतानान्यास्या पशुपुपशुतंत्रप्राधान्यादिति नस्मात्पशोः ७८

सूक्तवाकादीति॥ एवं च तेषां १-श्विष्टकृद्यर्यन्तानां ते षां चातुर्मास्यहवि
षां स्विष्टकृत्स्म न्तेष्वांप प्रयुक्तं त्वस्य प्राधान्यात् कर्त्तव्यत्वोक्ता तेन स्विष्टकृ
द्विपितहीयमपि ष्या मोनिनदर्थमुच्यते। तेषामिति यत प्रेषेसि ष्टकृत्स्मष्ट
अं श्वत कृतः प्रयस्त्वात। प्रयत्नांसिहि तानि। प्रयसा। अनुग्रहे एकस्यागुण
त्वे शयरितोपोपुकृतरः। तस्माच्चातुर्मास्यहविषां विषांस्विष्टकृता॥ यथान्
मपिरुद्धं। यथा चातुर्मास्यहविषां कर्मोक्तं। तथा पाश्रुके पितन्त्रे कार्यं परं य
स्य प्रयुक्तं त्रेण न विरुध्यते यथा वहिर्षो विभागेन न हन्तं प्रस्खलता च प्रस्तरस्या
हृतवास्स्वं प्राचीनं प्रचरणता चित तत्सर्वं प्रयुक्तं त्रेपि कार्यं। विरुद्धं तु परि
त्यात्स्यं न प्रयानना दि॥ हृदयशूलीतेत यनेपा पाश्रुकं हृदयशूलां तं कर्म
कृत्वावपनं कार्यं। यत्तु पुनर्वचनान्नियमं तपनमाह ककेत्तदयद पुनस्तं पु
नर्वचनाभावात्। अविकृतं हि पुनर्वचनं पक्षेपासो नियमाय भवेत्। इदं
तु विकृतद्य समप्रयुक्तस्मासवचनस्यवावनिकृकालविरोधपरत्वात्। ना
चदवंपनविधानमविरुद्धत्वेन प्राप्तत्वात् प्राप्तस्यैपनियमार्थे पुनर्वच
से परकालविरोधपरता यावात्क्वमेदः स्यात्। तत्र पश्वर्थे मपूर्वविधानेपु

चा॰ ७९ नर्वचनं तत्र नियमश्च श्राशक्यते तथान्येन त्वापशोः संनवोत्तिहू पादो
नदभावात्॥ तस्माद्धि कस्मिंस्तस्यैवायं कालविशेषसंबंधविधिः॥ वरु
णप्रघासेषु वारुणः पशुः कार्यः॥ महाहविषि माहेंद्र इत्तनो पपर्वणि॥
79 शुनासीराभ्यां चतुर्थः पशुर्द्वयं माभूदिति चतुर्थग्रहणं न च वैश्वदेववतानद्ध
पप्राप्नोति एवं नर्हि भिन्नतंत्रत्वेन प्रतिप्रसक्तेनुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणं
॥ पुरस्तात्सर्वेषां पर्वणां भिन्नतंत्रो वा पशुः स्यात् पंचैताः पर्वणः पुरस्ता
न्महाहविषामपि पुरस्तात्स्युर्वेदितिहि पञ्चग्रहणं। अंतेनापर्वणः स्या
त्पशुः भिन्नतंत्रपक्षे दोषाद्दक्षिणापात्रशुकेन तथा। पर्वशब्दाभिधेयत्वाद्द
क्षिणा पर्वणो यत्वाणो मित्रविंदाख्याणाद्दमिस्यापुष्पा मध्यमित्रविंदेति कर्म
णो नामधेयं। अथवा मित्रविंदयेष्या दोषं संबहाराय गुणफलोपवंधा
र्थं च। सा श्रीकामस्य मित्रकामस्य आयुःकामस्य पर्यापणं भवति। न त्वे
कस्मिन्प्रयोगेनेकफलत्वं युक्तं कारणस्यैककार्यत्वादन नियमात यत्नु एक
स्मादनेको स्यातिमाहस्य पत्नेवशादोऽनंततावद्देवतात्रकारणांतरस्य वा य
सामर्थ्याद्यकारणत्वात्। अन्यत्वस्य पूर्वमात्रेस्यवां सामर्थ्य। करणमिति एक ७९

कमेकफलं जनयति ॥ दर्शाद्यह विरयमिद्धिः स्यात् । अनुक्रमणोहेवदर्श
सिद्धो पुनर्दर्शाग्रहणं प्रमुहायस्यैककर्मत्वं ज्ञाप्यते। तेनैकस्यचिद्गुणस्य
ष्याङ्गस्यापि वैगुण्ये सर्वकर्मणः प्रयोजनं फलं सिद्धिः सकलकर्म वैगु
ण्यापातः। अथ वारुणहविषामियं परिभाषा फलसाधानां प्रधानानुहोमानां ॥
आग्नेयः पुरोडाशः ॥ सौम्यश्चरुः ॥ वारुणो दशकपालः। चरुर्वा यावः।
के विद्यावदिति विश्लेषयन्ति। यावस्य परिभाषयैव सिद्धत्वात्। अन्ये तु प
रिभाषामेव विचारयन्ति। किं हविर्मन्त्रविषया वारुणविषयैव वा इति। मां त्र
विषया वारुण्यामपि यवा इति सामान्येन वाक्यशेषात्। तत्रापि वारुणं यव
मयं चरुमनुविदधीत इति वक्ष्यमाणत्वाद् वारुणे यवा इति परिभाषाविषयः
तदुपममपि तेषां चेत् सिद्धं नान्येषां ॥ तस्य नान्यथा परिभाषानियमः। य
त्र वा यवमयता इति परिभाषाविषयः तदुपममपि तेषां चेत् सिद्धं पु
नः नान्येषां। तेनान्यथा परिभाषानियमः। यव चायवमना वारुणस्य तत्र
चरुरेव तदपि न वारुणो यवमय इति सामान्येन कचिद् निरूपणात्। तस्मा
द् विद्यमानायैव परिभाषां मत्वा सूत्रकारेणोक्तं। पूर्वस्य परिभाषायं हवि

चा॰
८०

80

विशेषलिंगमंत्। याज्येति निर्देशात्तत्र याज्यत्वधर्मतः। तत्रापि श्रुतिनि
र्देशाच्चरुप्रकाशको यदि। चरुमात्रत्वहाज्ञेयोनन्मात्स्तुतिद्वोद्दनाऽज्यते तेन
सूत्रेण याज्यत्वरूपिद्वाख्यपि॥ मैत्रश्चरुः॥ ऐंद्रएकादशकपालः॥ बार्हस्पत्य
श्चरुः॥ सावित्रोद्वादशकपालः॥ पौष्णश्चरुः॥ सारस्वतश्चरुः
॥ त्वाष्ट्रोदशकपालः॥ एकं प्रदानं। प्रदानं प्रक्षेपः। सर्वेषामपि यागानाम
वदानानां देशदेवतालिंगयाज्यापुरोनुवाक्यापृथक्त्वे कृत्वा तत्र तेनैकप्र
क्षेपेणापि सहैव देशयागसिद्धिः। एकान्तरणे सर्वेषां सह प्रक्षेपेण याग
सिद्ध्यर्थं सर्वेषामावृत्तिः। समस्यानुवाचनं। समस्य त्र्यव्यवधाने नोच्चारया
त्वा क्रमेण सर्वाणि देवतापदानि अनुब्रूहीत्यध्वर्युर्होतारं वाचयति पु
रोनुवाक्यां। तत्र याज्यासमुत्थेऽति प्रतिदेवतं चतुर्थ्यन्तं प्रयोक्तव्यं। ननु
समस्येति विभक्तिलोप एव वैयाकरणप्रसिद्धेः कस्मान्नेष्यते। प्रदेशान्त
रे तद्दर्शनादिति ब्रूमः। यथा चरकसौत्रामण्यां समस्यानुवाचनमिष्यते
नैवाभिघारयेणोपघ्नते श्रुतोमविमक्ति कस्यैव देवतापदस्य मासस्वात्कृत्वा
ता। अथाहाश्विभ्यां सरस्वत्या इंद्राय सुत्राम्णे अनुब्रूहीति। अन्येष्ववे ८०

याकरणपक्षाश्रयणाद्धि सर्वत्र तदाश्रयणीयं भवेत्। न तदा चात्माचूरं हृद्दे
धीस्मा धा श्रयणे चोदनाक्रमबाधः स्यात्। अस्ति वानुवृत्वे याकरणेना
मपि नत्वे च मस्ति पूर्वापरनिपातो प्यनियतः॥ समय मस्य लक्षणमस्यो पो हृलि
षा श्रुतिरिति स एव पक्षोऽस्माभिराश्रितः॥ यजेति वा यजेत्यपि सर्वत्रया मुं यजे
ति न्याये न सविभक्तिकमेवदेवतापदोच्चारणमध्यवधानेन कर्त्तव्यं॥ प्रै
षाश्चार्यप्रैषानंतरं देवतापदानामनुश्रवणं प्रैष्यः पाठ्या होतेपि देवताः
शुद्धाविभक्त्यंता अव्यवहिता एवोच्चारणीयाः॥ अथवा निगदानां प्रैषा
ते दान्तर्स्त्वं एव प्रैषात्तास्सविभक्तिकान्यव्यवधानेन ब्रूयात॥ उत्तरे निग
माप ष्ठेषं जोषणात् श्रुतेः। उत्तरे निगमाः सक्तवाक स्त्राद्य क्रमाविरो
धेनैव भवेयुः। श्रुतेः जोषणात् श्रुतेः। जोषणं प्रपत्नो वनमिष्टानि सर्वपरि
ज्ञानसनेनत्व्रिपते। तच्चोदनक्रमेण कर्त्तुं शक्यं। इध्मस्यांगत्वात्। इध्मं च
प्रातिलोम्येनत्वष्टा रूपाणि दर्दति सरस्वतीति॥ अनुलोमावाधोदना
गुणत्वात्त्रं। आनुलोम्येन उत्सर्जिक्रमेण वा निगमाः स्फुः स्फुलाः वोद
नामेगुणभूतक्रमः स एवाज्यांगेष्वपि गुणभूतोनुश्रवणक्रमानुग्रहाया

चा. अथवा चोदनायाऽत्यन्तिवाक्यस्थगुणोपसंहृतानि गुणविनियोजकानि वा
८१ क्यानि तानि च विनियोगकानि नोत्पत्तिवाक्यप्रतिपादितकर्मं वाधितुं
४१ शक्नुवंति। प्रबलप्रमाणाभावात्। अथवा चोदनायागानुष्ठानं तत्र गुण
पूतायाऽज्ञानत्वाच्चावगम्यते क्रमः इतरथा विधायकवाक्यस्थानेऽपि य
कल्पस्य प्राबल्यात् एवं न द्विधीयमानयागस्य रेणानुपपत्तिर्युक्तः। अथ
वा चोदनया विशेषवचनेन गुणकर्मात्यन्तं प्रापितं प्रक्षेपेण प्राप्यमनु
विधायकवाक्यप्रतिपन्नः अथवा चोदनोक्तमेण गुणयोगक्रमो भव
ति पूर्वं पूर्वाकांक्षया॥ न च दर्शमासाभिधेन्यो वचनात्। पुष्टिमन्तावान्य
भागौ निगमनप्रसंगाद्धो नमुच्यते। पुष्टिशब्दविहिता वाऽन्यभागौ नव
नः पुष्टिमद्वचनमुक्तविस्मरणेन लिंगमात्रयोरपि ग्रहणं प्रथास्यात्
॥ अग्निनारयिमश्नवत् इत्यस्मान इति सकलपठितो ह विशेषेणुवा
क्यान्ति सोमस्यादि॥ पाऽस्याव- - हपाणि दद्वतीत्यादि॥ हुत्वा स्त्रुचा
स्रुवेणोपजुहोति। नषड्वारांते वदानानि प्रक्षिप्याग्नौ। अवदानसंनिधौ
होमः कार्यः। प्राकृत स्विष्टकृतः स्रुवेणाज्याहुत्याः॥ अग्निरन्नादइत्या ८१

दि भिर्ई शाकुन्तीः। अंते निविराधेन्यत्र आगंतुकमिहः॥ कृत्वेति पाठत
प्रासो व्हेत्स्यस्यावाधिकातुकृ याव चनइ स्वस्यबाधकं स्मवहन्तिपि
॥ सहात्रवहू हणः पपिपुष्टिम हृत॥ विराजो संयाडो खिष्टकृत्स्या नुबा
कोविराट् छ द्द सोम्यानां॥ सहस्त्रवत्सो वा। सहवत्सो वा। सहस्त्रश हृलिं
गवे। वाभावतः॥ नूनोरोस्य सहस्त्राष। वदित्या दिउपनो प्रस्तन्ताविषइस्या
दी चा। व राहूश्रितम गावोनवंति॥ सहस्त्रं वा सहस्त्रं वगवएव हूर भ्यासो
ध्याम्नपरिसमाप्त ग्रं॥ रचितं स्थैरमिधिनो वाजापयैः पंचाग्निविशाए
कोना शीतिसमाना हीजे सोन्नामणी न्नपं। संग्राजांवं शाजः संग्राहकृय
ति यनीति कः सुधीः। संग्राह्याव स्यति र्यस्य जनको ज्ञान संश्रितः॥ वानेस्या
ति शिवज्ञाने शास्त्रीपे लौकिके पि च। कानी यस्तत्र भाष्ये स चकार पंच
माश्रितं॥ इति संग्राहकपतिर्महायाज्ञिक श्री अनंतजतेकास्यानस
त्र भाष्ये पंचमो ध्यायः। समाप्ता॥ श्री रामजी छ ॐ ॐ

चा॰
८१

नं० ५१९९३

४१

८१